บทสำรวจวรรณคดีพุทธศาสนา ภาษาสันสกฤต ฉบับหีนยานและมหายาน

ในประเทศไทย วรรณคดีพุทธศาสนาที่รู้จักกันแพร่หลาย มักจะเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาบาลี ทั้งนี้อาจเป็นเพราะไทยเรารับพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์มาเป็นศาสนาประจำชาติอย่างเป็นทางการ แต่จักรวาลแห่งวรรณคดีพุทธศาสนายังคงมีอยู่อีกอย่างกว้างใหญ่ไพศาล เพราะยังคงมีนิกายอื่น ๆ ในพุทธศาสนาอีกเป็นจำนวนไม่น้อย และมีวรรณคดีพุทธศาสนาปรากฏเป็นภาษาต่าง ๆ อีกหลายภาษา ทั้งที่เป็นฉบับต้นกำเนิดดั้งเดิมและฉบับแปลเป็นภาษาต่างประเทศ เช่น จีน ธิเบต พม่า ไทย ฯลฯ บทความนี้จะเป็นการสำรวจให้เห็นอย่างกว้าง ๆ ว่า วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตฉบับของหีนยานและมหายานมีอะไรบ้าง และมีลักษณะสำคัญที่น่าสนใจอย่างไร

เชื่อกันว่า ในการสังคายนาพระไตรปิฎกสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชนั้น บรรดาพระสูตรพระวินัยที่เรารู้จักกันเป็นระบบเรียบร้อยในปัจจุบันยังมิได้จารึกเป็นลายลักษณ์อักษร คงใช้วิธีท่องบ่นกันแบบเดียวกับคัมภีร์พระเวท พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเพิ่งจะได้จารึกเป็นหนังสือหลังสมัยพระเจ้าอโศกถึง ๒๐๐ กว่าปี[๑] วรรณคดีบาลีที่เรารู้จักกันแพร่หลายในเมืองไทยเป็นเพียงวรรณคดีพุทธศาสนานิกายหนึ่งเท่านั้น คือ นิกายเถรวาทิน ซึ่งเป็นนิกายของฝ่ายหีนยาน ส่วนสำนักหรือนิกายอื่นก็จะจารึกด้วยภาษาถิ่นอื่น ๆ ของอินเดียตอนกลาง เช่น

สำนักสรฺวาสฺติวาทิน	ใช้	ภาษาสันสกฤต
สำนักมหาสงฺฆิก	ใช้	ภาษาปรากฤต
สำนักสมฺมิตีย	ใช้	ภาษาอปภรํศ
สำนักสฺถวิรวาทิน	ใช้	ภาษาไปศาจี[๒]

๑. "ดอกบัวขาว" และ พิภพ ตังคณะสิงห์, *หีนยาน–มหายาน* (พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๒๓.

๒. Ryukan Kimura, *A Historical Study of the Terms Hinayāna and Mahāyāna and the Origin of Mahāyāna Buddhism*, Calcutta 1927, p. 7.

ส่วนสำนักที่เด่น ๆ มักนิยมใช้ภาษาที่ผสมผสานระหว่างภาษาสันสกฤตกับภาษาถิ่นของอินเดียที่ละม้ายภาษาสันสกฤต มีชื่อเรียกเฉพาะว่า ภาษา *"สันสกฤตผสม"* หรือ ภาษา *"คาถา"* ซึ่งเป็นภาษาที่นิยมใช้ในจารึกโบราณทั้งหลายด้วย[๓]

วรรณคดีของสำนักพุทธศาสนาเหล่านี้ ได้รับการศึกษาอย่างลึกซึ้งแตกฉาน ที่มหาวิทยาลัยทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ตั้งแต่สมัยโบราณ เช่น มหาวิทยาลัยนาลันทาและตักสิลาซึ่งในช่วงหลายร้อยปีนั้น ก็ได้มีการสืบทอดเผยแพร่วรรณคดีเหล่านี้ด้วยการแปลเป็นภาษาจีนและธิเบตมากเป็นพิเศษ

ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาถิ่นต่าง ๆ เหล่านี้ รู้จักกันในอินเดียแต่เพียงชื่อวรรณคดีที่อ้างกันเท่านั้น ไม่ปรากฏว่ามีต้นฉบับจริงเหลืออยู่ครบถ้วน ส่วนมากสูญหายแต่ก็ไปพบฉบับสมบูรณ์ได้จากฉบับแปลเป็นภาษาจีนและธิเบต[๔]

วรรณคดีฉบับต่าง ๆ เหล่านี้ รวมเรียกว่าเป็น วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤต แบ่งออกเป็น ๒ นิกายใหญ่ ๆ คือ มหายาน กับ หีนยาน ในนิกายทั้งสองก็แบ่งออกเป็นสำนักย่อย ๆ ซึ่งเน้นให้ความสำคัญต่อพระธรรมวินัยและแนวปฏิบัติต่าง ๆ กันออกไป

อาจกล่าวได้ว่า นิกายหีนยาน เป็นนิกายที่เกิดขึ้นก่อนมหายาน และแรกเริ่มมิได้ใช้ชื่อนี้ ชื่อเรียกเป็นทางการในครั้งนั้น คือนิกายเถรวาทิน หมายถึงนิกายที่ยอมรับคำสอนตามที่พระเถระชั้นผู้ใหญ่ได้สังคายนาไว้ เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานใหม่ ๆ ในการประชุมสังคายนาครั้งแรกนี้ มีพระมหากัสสปเป็นประธาน พระอุบาลีเถระเป็นผู้เชี่ยวชาญฝ่ายพระวินัย พระอานนท์เป็นผู้มีความจำแม่นยำฝ่ายพระสูตร เมื่อเสร็จสิ้นการสังคายนาแล้ว ปรากฏหลักฐานในจุลลวรรค (วินัยปิฎก) ของฝ่ายหีนยานเองว่า ได้มีภิกษุองค์หนึ่ง ชื่อ ปุราณ ประกาศในที่ประชุมว่าสังคายนานี้ถูกต้องแต่ไม่ครบถ้วน เพราะยังขาดคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่สำคัญอีกจำนวนไม่น้อย แม้ที่พระภิกษุปุราณได้ยินมาเฉพาะพระพักตร์พระพุทธเจ้าก็ไม่ปรากฏในการสังคายนาครั้งนี้[๕]

หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า แม้จะมีคัมภีร์พุทธศาสนาภาษาบาลีจำนวนมากมาย แต่พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าก็กว้างขวางลึกซึ้งมากเสียจนรวบรวมไม่ได้ครบถ้วน แม้พระพุทธเจ้าเองก็เคยมีดำรัสในมหาวารวรรค สังยุตตนิกาย ว่า

---

๓. Maurice Winternitz, *History of Indian Literature*, Calcutta 1933, p. 226.

๔. *Ibid.*, p. 227.

๕. "ดอกบัวขาว" และ พิภพ ตังคณะสิงห์, *หีนยาน–มหายาน*, หน้า ๑๒๑–๑๒๒.

"ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเข้าใจว่าอย่างไร ใบไม้สีสปาที่เรากำขึ้นหน่อยนี้มาก หรือว่าใบไม้สีสปาที่ยังอยู่บนต้นเหล่านั้นมาก......ฉันใดก็ฉันนั้น ธรรมส่วนที่เรารู้ด้วยปัญญาอันยิ่งแล้วไม่กล่าวสอนนั้น มีมากกว่าส่วนที่นำมากล่าวสอน"[6]

ในที่นี้ จะได้พยายามประมวลวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤต ทั้งของฝ่ายหินยาน มหายานและรวมทั้งส่วนที่แบ่งแยกไม่ได้แน่ชัดด้วย โดยจะให้รายละเอียดของบางเรื่องที่สำคัญ เพื่อให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น บทความนี้เป็นเพียงบทสำรวจอย่างกว้าง ๆ ยังมิได้เป็นการศึกษาแบบเจาะลึกลงไปเฉพาะเรื่อง ในที่นี้จะเสนอโดยแยกออกเป็น ๔ ชุดตามลำดับ คือ

๑. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่ยังแยกไม่ได้แน่ชัดว่าเป็นของฝ่ายหินยานหรือมหายาน

๒. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตฝ่ายมหายานที่เน้นแนวศรัทธา

๓. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันกฤตฝ่ายมหายานที่เน้นแนวปรัชญา

๔. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตของเจ้าสำนักและกวีสำคัญฝ่ายมหายาน

๑. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่ยังแยกไม่ได้แน่ชัดว่าเป็นของฝ่ายหินยานหรือมหายาน

ความแตกต่างที่สำคัญระหว่างหีนยานกับมหายาน คือ

หินยาน มุ่งการหลุดพ้นเฉพาะบุคคล การปฏิบัติธรรมเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคล โดยมีนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุด ซึ่งบรรลุถึงได้น้อยคน ได้ชื่อว่าเป็นยานขั้นต่ำ เพราะเป็นยานเพื่อส่วนตัว

มหายาน มุ่งการหลุดพ้นของคนส่วนมาก การเป็นโพธิสัตว์จึงเป็นเป้าหมายสูงสุดแทนการบรรลุอรหันต์ คือ ต้องมุ่งให้สัตว์โลกได้รอดพ้นจากการทนทุกข์ทรมานเสียก่อน ได้ชื่อว่าเป็นยานขั้นสูง เพราะเป็นยานเพื่อส่วนรวม

ในขณะที่ฝ่ายหินยานถือว่าการบรรลุอรหันต์ เป็นสิ่งที่เข้าถึงได้ยากยิ่ง ฝ่ายมหายานถือว่าคนธรรมดาทุกคนสามารถเป็นโพธิสัตว์ได้ ด้วยการปฏิบัติดังนี้

๑. การฝึกจิตให้มีเมตตาเห็นอกเห็นใจสัตว์โลกทั้งหลาย

๒. การเสียสละอย่างยอดยิ่งด้วยการเพิกถอนอัตตา ละทิ้งความเป็นส่วนตัวไปสู่ส่วนรวม

๓. ความภักดีต่อพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย

---

๖. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖–๑๗.

การตีความพุทธศาสนาแบบมหายาน อาจเกิดขึ้นภายหลังหีนยาน ทั้งนี้พิจารณาจากประเด็นทั้งทางประวัติศาสตร์ และประวัติวรรณคดี ในแง่ประวัติศาสตร์หมายความว่า ได้มีสำนักเถรวาทินเกิดขึ้น ดังได้กล่าวแล้ว บุคคลที่ไม่เห็นด้วยกับการตีความตามแบบพระเถระชั้นผู้ใหญ่ก็แยกตัวออกไปตั้งตนเป็นเจ้าสำนักอื่น ๆ ขึ้น ส่วนในแง่ประวัติวรรณคดีนั้น หมายความว่า เมื่อพิจารณาจากวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤต ได้พบว่า ส่วนใหญ่เขียนขึ้นจากพื้นฐานความคิดแบบหินยานแล้วจึงได้มีการแตกแขนงออกไปเป็นมหายาน ทีละน้อย ๆ จนกลายเป็นมหายานอย่างเต็มขั้น มีทั้งหลักคิด แนวปฏิบัติและนิทานหรือตำนานเป็นของตนเอง

ในภาคแรกนี้ จึงจะได้กล่าวถึงวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่ยังแยกไม่ได้แน่ชัดว่าเป็นของฝ่ายหินยานหรือมหายาน เรียงลำดับไปตามวิวัฒนาการ คือ เริ่มจากวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่มีพื้นฐานค่อนไปในทางหีนยาน ที่มีพื้นฐานแบบหินยานแต่เริ่มมีแนวคิดมหายานเข้ามาปะปน, ที่เป็นหินยานก้ำกึ่งกับมหายาน, และที่เป็นมหายานโดยมีพื้นฐานมาจากหินยาน

๑. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่มีพื้นฐานค่อนไปในทางหินยาน

วรรณคดีประเภทนี้เป็นของสำนักสรฺวาสฺติวาทินซึ่งจัดเป็นสำนักเก่าแก่ของฝ่ายหีนยาน เราได้ทราบว่าสำนักนี้มีวรรณคดีเป็นภาษาสันสกฤตจำนวนไม่น้อย โดยอาศัยหลักฐานจากเค้าโครงที่ปรากฏ และการกล่าวอ้างถึงในวรรณคดีพุทธศาสนาฉบับอื่น ๆ แต่ต้นฉบับเดิมสูญหายไปจนหมดสิ้น

เรื่องที่สำคัญ คือ "มูล–สรฺวาสฺติวาทปิฎก" พบฉบับสมบูรณ์เป็นฉบับภาษาจีน แปลโดยอีจิง เมื่อ ค.ศ. ๗๐๐–๗๑๒ อีจิงอ้างว่า ต้นฉบับเดิมในภาษาสันสกฤตมีปรากฏในอินเดียตั้งแต่ราว พ.ศ ๓๐๐ เค้าโครงของวรรณคดีเรื่องนี้ ตรงกับคัมภีร์ไตรปิฎกภาษาบาลี แต่ก็มีส่วนแตกต่างกันบ้างเล็กน้อย มอริซ วินเทอร์นิทซ์ ปราชญ์ทางวรรณคดีอินเดียสันนิษฐานว่า เค้าเดิมคงมาจากแคว้นมคธ แล้วแตกแขนงเป็นปิฎกฉบับต่าง ๆ

หลักฐานที่แสดงว่าน่าจะเป็นเค้าโครงเดียวกัน คือ การแบ่งออกเป็น "วินยปิฎก" ซึ่งประกอบด้วย ปฺราติโมกฺษ–สูตร ศิกฺษเส สงฺฆกรฺมนฺ และ "สุตปิฎก" ซึ่งประกอบด้วย ทีรฆาคม มธฺยมาคม สํยุกฺตาคม เอโกตฺตราคม กฺษุทฺรก (เทียบได้กับ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกายในวรรณคดีบาลี) ในกฺษุทฺรก ก็ยังแบ่งออกเป็นส่วนย่อยต่าง ๆ ตรงกับขุททกนิกายในไตรปิฎกบาลีด้วย เช่น อุทาน ธรฺมปท สฺถวิร–คาถา วิมานวสฺตุ พุทฺธวํศ ชาตก

เฉพาะ ปฺราติโมกฺษ–สูตร มีปรากฏเป็นฉบับแยกออกมาต่างหาก ในภาษาจีนและธิเบตด้วย

ในวรรณคดีสันสกฤตของมหายาน เช่น มหาวสฺตุ ทิวฺยาวทาน ลลิต–วิสฺตร อ้างถึง มูล–สรฺวาสฺติวาทปิฎก ไว้อย่างชัดเจน

พิจารณาจากข้อมูลที่ได้เสนอมาทั้งสิ้น จึงน่าจะสรุปได้ว่า "มูล–สรฺวาสฺติวาทปิฎก" มีลักษณะน่าสนใจดังนี้

๑. เป็นคัมภีร์สำคัญของสำนักสรฺวาสฺติวาทินซึ่งเป็นสำนักเก่าแก่ของฝ่ายหีนยาน

๒. เป็นวรรณคดีที่มีพื้นฐานแบบหีนยานแท้ ๆ แต่มีส่วนก่อรากฐานให้ฝ่ายมหายานด้วย

๓. น่าจะเป็นฉบับที่แพร่หลายมากพอสมควรในช่วงต้นของพุทธกาล จึงได้มีการแปลถ่ายทอดเป็นภาษาจีนและธิเบต

๔. โดยเหตุที่แนวความคิดความเชื่อถือของสำนักสรฺวาสฺติวาทิน มีอิทธิพลครอบคลุมแคว้นแคชเมียร์และคนธาร และแผ่กระจายไปถึงเอเชียตอนกลางด้วย วรรณคดีเรื่องนี้จึงน่าจะมีบทบาทสำคัญหรือเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายในบริเวณนั้น ในช่วงต้นพุทธกาล

มีข้อน่าสังเกตเพิ่มเติมว่า ปราชญ์ทางวรรณคดีพุทธศาสนาบางคน เช่น Poussin เชื่อว่าสำนักสรฺวาสฺติวาทินมีวรรณคดีส่วนที่เป็นอภิธรรมปิฎกด้วย และเป็นสำนักที่ให้ความสำคัญกับอภิธรรมไม่น้อย เป็นพื้นฐานสำหรับวิวัฒนาการไปสู่มหายานในชั้นหลังโดยสำนักอื่น ๆ[๗]

J.N. Farquhar ให้ความกระจ่างเพิ่มเติมว่า สำนักนี้จัดเป็นสำนัก "สัจจนิยม" โดยเปรียบเทียบกับสำนักอื่น ๆ ที่สำคัญของฝ่ายหีนยาน ในช่วงต้นพุทธกาล และตั้งข้อสังเกตว่า สำนักสฺถวิรวาทินเป็นสำนักที่เชื่อในปรากฏการณ์ (Phenomenolists) สำนักสรฺวาสฺติวาทินเชื่อในสัจจธรรม (Realists) และสำนักมหาสงฺฆิกเชื่อในอุดมคติ (Idealists)[๘]

นอกจากนี้ J.N. Farquhar ยังได้ค้นคว้าพบข้อมูลเพิ่มเติมว่า คัมภีร์สำคัญในส่วนอภิธรรมปิฎกของสำนักสรฺวาสฺติวาทิน ชื่อ ชฺญานปฺรสฺถาน–ศาสฺตฺร แต่งโดย กาตฺยายนีปุตฺร

๒. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่มีพื้นฐานแบบหีนยานแต่เริ่มมีแนวคิดมหายานเข้ามาปะปน

สำนักพุทธศาสนาของฝ่ายหีนยานที่น่าสนใจอีกสำนักหนึ่ง คือ สำนักโลโกตฺตรวาทิน คัมภีร์ที่มีชื่อเสียงที่สุดของสำนักนี้ คือ "มหาวสฺตุ" ซึ่งจัดเป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญมากชิ้นหนึ่งของฝ่ายหีนยาน เพราะเป็นคัมภีร์ที่แสดงร่องรอยของหัวเลี้ยว หรือพัฒนาการทางความคิดความเชื่อจากหีนยานไปสู่มหายาน

---

๗. J.N. Farquhar, *An Outline of the Religious Literature of India*, Delhi 1920, p. 68–107.

๘. *Ibid.*, p. 104.

มหาวสฺตุ ถือได้ว่าเป็นพุทธประวัติฉบับโบราณที่สุด เป็นเรื่องราวที่จัดอยู่ในวินัยปิฎก เขียนขึ้นเมื่อใดไม่มีข้อมูลระบุไว้ ใช้ภาษาเก่ามาก เป็นภาษาสันสกฤตผสมที่เกือบเป็นสันสกฤตแท้ๆ มีทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ภาษาในคาถาเห็นได้ชัดเจนว่าเก่ากว่าภาษาในร้อยแก้ว แนวการแต่งคาถาบางตอน เช่นตอนพระพุทธเจ้าประสูติเป็นแบบ "บัลลัดโบราณ"[๙] วินเทอร์นิทซ์สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นราว พ.ศ. ๓๐๐–๔๐๐

เนื้อความในมหาวสฺตุแบ่งออกเป็น ๓ ช่วง ช่วงแรกเป็นเรื่องราวของพระพุทธทีปังกร ช่วงที่สอง เป็นพุทธประวัติ นับแต่อยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต มาจุติในครรภ์ของพระนางสิริมหามายา แล้วดำเนินความเรื่อยไปจนกระทั่งถึงตอนตรัสรู้ ช่วงสุดท้าย กล่าวถึงความเป็นมาของปฐมเทศนา เรื่องราวที่เป็นเกร็ดน่าสนใจของบรรดาพระภิกษุสาวกของพระพุทธเจ้า และแสดงที่มาของวินัยต่าง ๆ ของสงฆ์ด้วย

ตลอดเรื่องของมหาวสฺตุ มีชาดกต่าง ๆ แทรกอยู่ คุณค่าประการหนึ่งของวรรณคดีเรื่องนี้คือ เป็นแหล่งรวมของชาดกโบราณด้วย ประเด็นที่น่าสนใจอยู่ตรงที่ ชาดกบางเรื่องในมหาวสฺตุไม่มีปรากฏในชาดกฉบับภาษาบาลี คุณค่าสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เป็นแหล่งรวบรวมเรื่องราวเก่า ๆ เมื่อครั้งพระพุทธเจ้ายังมีชีวิตอยู่ สามารถใช้สอบเทียบกับฉบับภาษาบาลีได้หลายตอนทีเดียว

จากการศึกษาวิเคราะห์อย่างละเอียด จะพบว่ามีแนวคิดแบบมหายานปรากฏอยู่หลายตอนทั้ง ๆ ที่เป็นคัมภีร์ของฝ่ายหีนยาน แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่า คงจะเป็นระยะแรกเริ่มของแนวคิดนี้ เพราะมีปรากฏแต่แนวคิด ปรัชญาหรือทฤษฎีที่คล้ายคลึงมหายาน ส่วนนิทาน ตำนาน หรือเทพนิยายตามแบบฉบับของฝ่ายมหายานยังไม่ปรากฏเลยแม้แต่น้อย[๑๐] J.N. Farquhar ยกย่องว่ามหาวสฺตุเป็นหนึ่งในวรรณคดีพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุด และเป็นสะพานเชื่อมต่อระหว่างแนวคิดหีนยานกับมหายาน[๑๑]

Har Dayal มีความเห็นว่า มหาวสฺตุ ฉบับสันสฤตนี้ มิได้เป็นฉบับสำเร็จรูป ต้นฉบับเก่าแก่ดั้งเดิมอาจมีมาตั้งแต่ราว พ.ศ. ๒๐๐–๓๐๐ แต่ได้มีการแต่งเสริมเรื่อยมา จนสำเร็จเป็นฉบับที่เราศึกษากันในปัจจุบัน เมื่อราว ค.ศ. ๖๐๐–๗๐๐[๑๒]

---

๙. Maurice Winternitz, *History of Indian Literature*, Calcutta 1933, p. 239.

๑๐. *Ibid*, p. 245

๑๑. J.N. Farquhar, *An Outline of the Religious Literature of India*, Delhi 1920, p. 110.

๑๒. Har Dayal, *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature*, London 1931,p. 382.

จากการค้นคว้าของ J.N. Farquhar ทำให้เราเข้าใจลักษณะวรรณคดีที่เป็นสะพานเชื่อมได้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่า แท้ที่จริง สำนักโลโกตุตรวาทิน เป็นสาขาที่แยกตัวออกจากสำนักมหาสงฆิกวาทินอันเป็นสำนักของฝ่ายหีนยาน แต่ได้นำแนวคิดของสำนักต้นแบบมาวิวัฒน์เป็นแนวคิด *"เหนือโลก"* คือเชื่อในการสืบทอดเชื้อสายของพระพุทธเจ้าว่าเคยเป็นเทวดามาก่อน พระพุทธเจ้าตามความเชื่อของสำนักนี้จึงมีสภาพ *"เหนือมนุษย์"* ธรรมดา มีเทวภาวะด้วย สามารถแสดงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ได้[๑๓]

๓. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่เป็นหินยานก้ำกึ่งกับมหายาน

การจัดหัวข้อว่ามีวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตอยู่ประเภทหนึ่ง ที่มีแนวคิดแบบหินยานและมหายานก้ำกึ่งกันนี้ เป็นการจัดโดยอนุโลม หมายความว่าวรรณคดีชุดนี้มีทั้งความเป็นหินยานและมหายานปะปนผสมผสานกันอยู่จนยากที่จะแบ่งแยกให้ชัดเจนว่า ค่อนไปในทางหินยานหรือมหายานกันแน่ และไม่สามารถระบุลงไปให้แน่ชัดว่ามีความเป็นหีนยานหรือมหายานมากกว่ากันด้วย

วินเทอร์นิทซ์จัดให้วรรณคดีประเภท "อวทาน" เป็นวรรณคดีพุทธศาสนาลักษณะดังกล่าวข้างต้น

"อวทาน" มีลักษณะเป็นเรื่องเหลือเชื่อมีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์มาก หมายถึง วรรณคดีพุทธศาสนาประเภทที่แสดงเรื่องราวของตัวเอก ว่าได้ทำกรรมอันยิ่งใหญ่ น่าสรรเสริญ ทำนองเดียวกับเรื่องชาดกซึ่งจัดเป็นอวทานประเภทหนึ่งเหมือนกัน แต่เป็นอวทานที่แสดงเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นการจัดประเภทย่อยเฉพาะเจาะจงลงไปอีกชั้นหนึ่ง (เช่น ชาดกมาลา มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โพธิสัตวาวทานมาลา เป็นต้น) อวทานมีทั้งแนวคิดแบบหินยานและมหายานปะปนกัน การลำดับเรื่องมีระบบคงที่ คือ มีอดีตวัตถุ (เรื่องราวในชาติเดิม) ปัจจุบันวัตถุ (เหตุการณ์ขณะเล่าเรื่อง) และลงท้ายด้วยคำสอน อวทานบางเรื่องเน้นอนาคตหรือผลที่จะส่งไปถึงชาติหน้า แต่ก็มีบางเรื่องที่พยายามพิสูจน์ผลแห่งกรรมในชาติปัจจุบัน มีเรื่องต่าง ๆ ที่น่าสนใจดังต่อไปนี้

๑. "อวทาน–ศตก" เป็นคำประพันธ์สันสกฤตที่เกณฑ์ว่าต้องแต่งให้ครบ ๑๐๐ บท น่าจะเป็นเรื่องที่เก่าที่สุดในชุดนี้เพราะแปลเป็นภาษาจีนเมื่อ ค.ศ. ๒๒๓–๒๕๓ เป็นเรื่องราวที่กล่าวถึงบุคคลระดับต่าง ๆ เช่น กษัตริย์ พ่อค้า เด็กหญิง ฯลฯ ว่าจะได้เป็น *"พุทธ"* ทั้งนี้เป็นไปโดยพุทธทำนาย เช่น เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแย้มสรวล สาวกจะถามถึงสาเหตุ พระองค์ก็อธิบายให้ฟังว่า

---

๑๓. J.N. Farquhar, *op cit.*, p. 109.

เหตุใดบุคคลเหล่านั้นจึงสามารถบรรลุพุทธภูมิได้ แนวคิดเช่นนี้ค่อนมาทางมหายาน แต่วินเทอร์นิทซ์สันนิษฐานว่าที่มาดั้งเดิมน่าจะเป็นของฝ่ายหินยาน เพราะมีการอ้างถึงปรินิรวาณ-สูตร ในสรฺวาสฺติวาทินปิฎก อันเป็นคัมภีร์ของฝ่ายหินยาน[๑๔] ส่วน Har Dayal ได้วิเคราะห์ไว้ว่า นิทาน ๑๐ เรื่องแรกแสดงแนวคิดแบบมหายาน ที่เหลือทั้งหมดเป็นแบบหินยาน[๑๕]

๒. "กรฺมนฺ-ศตก" เป็นฉบับที่มีส่วนคล้ายคลึง อวทาน-ศตก มาก จนชวนให้คิดว่าเป็นวรรณคดีที่แปลมาจากต้นฉบับเดียวกัน กรฺมนฺ-ศตก ที่เหลืออยู่ในปัจจุบันเป็นฉบับแปลภาษาธิเบตเท่านั้น

๓. "ทิวฺยาวทาน" วรรณคดีเรื่องนี้ มีผู้จัดประเภทให้ต่างกัน เช่น

วินเทอร์นิทซ์ กล่าวว่า แม้จะขึ้นต้นด้วยการกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ แต่แนวความคิดโดยส่วนรวมเป็นแนวคิดแบบหินยาน[๑๖] J.N. Farquhar อ้างว่าภายในวรรณคดีเรื่องนี้ระบุไว้ชัดเจนว่าเป็นคัมภีร์ของฝ่ายมหายาน ที่มีต้นเค้ามาจากสำนักสรฺวาสฺติวาทินของหินยาน[๑๗] ส่วน Har Dayal จัดให้เป็นวรรณคดีของฝ่ายหินยาน[๑๘]

เนื้อความในทิวฺยาวทาน อ้างข้อความจาก ทีรฆาคม, อุทาน, สถวิร-คาถา ฯลฯ มาก เฉพาะบางตอนปรากฏว่าตรงกับวินยปิฎกของคัมภีร์มูล-สรฺวาสฺติวาทิน จนชวนให้เชื่อว่าเป็นคัมภีร์ของสำนักสรฺวาสฺติวาทินโดยตรงทีเดียว แต่การเรียบเรียงค่อนข้างสับสน เนื้อความลำดับไว้ไม่ค่อยต่อเนื่องกัน จัดว่าเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาที่เก่าแก่ถึงขั้นแต่งขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๓๐๐ วินเทอร์นิทซ์เห็นว่าน่าจะเรียบเรียงเสร็จก่อนศตวรรษที่ ๔ แต่ดายัลเข้าใจว่าเรียบเรียงเสร็จเมื่อราวคริสตศตวรรษที่ ๖ ตอนที่ยืนยันว่าเก่าแก่ที่สุดน่าจะเป็นตอนที่กล่าวถึงเรื่องราวและบุคคลแวดล้อมพระเจ้าอโศกมหาราช (อโศกาวทาน) ซึ่งตรงกับข้อความในหนังสือเรื่องพระเจ้าอโศกมหาราช ฉบับแปลเป็นภาษาจีน เมื่อราว พ.ศ. ๔๐๐

คุณค่าของทิวฺยาวทาน นอกเหนือจากความเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาเก่าแก่ที่สุดเล่มหนึ่งแล้ว ยังแสดงเนื้อหาที่น่าสนใจ เป็นหลักฐานยืนยันการต่อต้านชั้นวรรณะ เช่นตอน "ศารทูลกรฺณาวทาน" กล่าวถึงหญิงวรรณะจัณฑาลบวชเป็นภิกษุณี พวกพราหมณ์ต่อต้านอย่างรุนแรง แต่พระพุทธเจ้าทรง

๑๔. Maurice Winternitz, *History of Indian Literature*, Calcutta 1933, p. 279,

๑๕. Har Dayal, *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature*, London 1931, p. 383.

๑๖. Winternitz, *op. cit.*, p. 284.

๑๗. Farquhar, *op. cit.*, p. 108.

๑๘. Dayal, *op. cit.*, p. 384.

อนุญาตโดยใช้กุศโลบายเทศนาเรื่องกลับชาติเป็นต้น ส่วนในด้านการแต่งนั้น บางตอนก็เด่นจนถือเป็นแบบฉบับควรยกย่องได้ เช่น ตอนอุปคุปตพบพญามาร เป็นตอนที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับพญามารได้เด่นชัดที่สุด ดีทั้งภาษา ลีลาการแต่ง และจังหวะลำนำ

ตอนที่เด่นที่สุดในทัศนะของผู้เขียน คือ ตอนที่กล่าวถึงบทบาทของนางรูปวดี (เค้าเรื่องมาจากชาตกมาลา) รูปวดีบริจาคเลือดเนื้อให้ทานแก่หญิงผู้กำลังจะอดตาย โดยกล่าวว่า

"ข้าพเจ้ามิได้ทำทานเพื่อหวังขึ้นสวรรค์ เพื่อจะได้เป็นอินทร เพื่อจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ฯลฯ หากประสงค์จะบรรลุโพธิญาณขั้นสูงสุด ทั้งนี้เพื่อช่วยให้ผู้อื่นสงบ เพื่อปลดปล่อยผู้อื่นจากบ่วงทั้งหลายเพื่อให้ความสุขแก่ผู้ทุกข์ยาก และเพื่อช่วยนำทางผู้อื่นไปสู่นิรวาณ......"[๑๙]

จะเห็นได้ว่าเป็นการแสดงคุณธรรมขั้นสูงเป็นการทำความดีเพื่อความดียิ่งขึ้น ที่สำคัญก็คือเป็นการทำความดีเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม มิใช่ความหลุดรอดส่วนตัว อันเป็นแนวคิดแบบมหายานที่ค่อนข้างชัดแจ้งทีเดียว

๔. "กลฺปทรุมาวทานมาลา" เป็นบทสนทนาระหว่าง อุปคุปฺต (คือ ติสส โมคคัลลีบุตร) กับพระเจ้าอโศกมหาราช แต่งเป็นมหากาพย์ ประกอบด้วยโศลกจำนวนมาก มีลักษณะคล้ายคลึงคัมภีร์ปุราณ วินเทอร์นิทซ์จัดให้เป็นวรรณคดีที่ค่อนมาทางฝ่ายมหายาน มีเหลือแต่ฉบับแปลเป็นภาษาจีนและธิเบตเท่านั้น

๕. "ทฺวาวึมศตฺยวทาน" เป็นบทสนทนาเช่นเดียวกัน แต่เฉพาะเรื่องนี้มีสองคู่ คือระหว่างอุปคุปตกับพระเจ้าอโศกคู่หนึ่ง และระหว่างพระศากยมุนีกับพระศรีอาริย์อีกคู่หนึ่ง แนวคิดเป็นระดับสอนศีลธรรมตามแนวมหายาน แต่งเป็นร้อยแก้วโดยมีร้อยกรองแทรกบ้างเป็นบางตอน เหลืออยู่แต่ฉบับแปลเป็นภาษาจีนและธิเบต

๖. "ภทฺรกลฺปาวทาน" เป็นบทสนทนาระหว่างอุปคุปตกบพระเจ้าอโศก เนื้อความคล้ายมหาวรรคในวินัยปิฎก แต่แสดงแนวคิดค่อนมาทางมหายาน แต่งเป็นร้อยกรองตลอดทั้งเรื่อง เหลืออยู่แต่ฉบับแปลเป็นภาษาจีนและธิเบต

๗. "วฺรตาวทานมาลา" เป็นบทสนทนาระหว่างอุปคุปตกับพระเจ้าอโศก อธิบายที่มาของจารีตประเพณีต่าง ๆ แนวคิดค่อนไปทางมหายาน เหลืออยู่แต่ฉบับภาษาจีนและธิเบต

๘. "วิจิตฺรกรฺณิกาวทาน" เป็นเรื่องเล่า ๓๒ เรื่อง บางตอนนำมาจากอวทาน–ศตก และวฺรตาวทานมาลา ใช้ภาษาสันสกฤตอย่างสับสนเป็นบางตอน แต่บางตอนก็เป็นภาษาสันสกฤตขั้นสูง

๑๙. Winternitz, *op. cit.*, p. 290.

มีภาษาบาลีปะปนด้วย มีทั้งความเป็นมหายานและหีนยานก้ำกึ่งกัน แต่วินเทอร์นิทซ์จัดให้ค่อนมาทางมหายาน

๙. "อวทาน–กลฺปลตา" เป็นหนังสือรวบรวมตำนานในพุทธศาสนาไว้ ๑๐๗ เรื่อง มีปาฏิหาริย์เป็นจุดเด่น ผู้แต่งคือ "เกฺษเมนฺทร"[๒๐] นักเขียนชาวแคชเมียร์ วินเทอร์นิทซ์มีความเห็นว่าเป็นงานเขียนที่ตื้นเขินมาก ไม่มีศิลปเลย จึงไม่ยอมรับว่าผู้แต่งเป็นกวี แต่ก็ยกย่องว่าผู้แต่งมีการตัดสินใจที่แน่วแน่ดี หนังสือเล่มนี้มีบทบาทมากในธิเบต ตัดสินไม่ได้แน่ชัดว่าเป็นอย่างไหนกันแน่ แต่วินเทอร์นิทซ์จัดให้ค่อนมาทางมหายาน

๑๐. "ชีมูตวาหน–อวทาน" เป็นหนังสือที่แต่งขยาย อวทาน–กลฺปลตามี คำนำเพิ่มเข้ามาและมีเรื่องเพิ่มเข้ามาอีก ๑๐๘ เรื่อง แต่งโดย โสเมนฺทร ลูกของเกฺษเมนฺทรนั่นเอง วินเทอร์นิทซ์เห็นว่าแต่งได้ด้อยกว่าพ่อ จัดเป็นหนังสือที่ค่อนมาทางฝ่ายมหายาน

๔. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่เป็นมหายาน โดยมีพื้นฐานมาจากหินยาน

วรรณคดีพุทธศาสนาประเภทนี้ มีลักษณะเป็นมหายานมากที่สุดในบรรดาทั้งสี่ประเภท แต่ก็ยังมีร่องรอยของหีนยานปรากฏอยู่ จึงไม่อาจจัดว่าเป็นวรรณคดีพุทธศาสนามหายานขนานแท้ได้ ที่สำคัญ เช่น

๑. "ลลิต–วิสฺตร"[๒๑] วรรณคดีเรื่องนี้เป็นพุทธประวัติ แต่แสดงให้พระพุทธเจ้ามีสภาวะเหนือธรรมชาติ เช่น แสดงภาพพจน์ว่า พระองค์แวดล้อมด้วยสงฆ์ ๑๒,๐๐๐ รูป พระโพธิสัตว์ไม่น้อยกว่า ๓๒,๐๐๐ องค์ และมีพระอิศวรพร้อมทั้งเทพยดาทั้งหลายมาเฝ้า ขอร้องให้พระองค์พรรณนาพระสูตร เค้าโครงโดยทั่วไปของพุทธประวัติในที่นี้เริ่มตั้งแต่เรื่องราวพระพุทธเจ้าในสวรรค์ชั้นดุสิตจนกระทั่งถึงปฐมเทศนา[๒๒] กล่าวได้ว่าตรงกับนิทาน–กถาในพระไตรปิฎก ที่แตกต่างไปจากพุทธประวัติของสำนักอื่น ๆ คือลักษณะการแต่งขยายเนื้อความให้ละเอียดแสดงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่เกินความจริง เช่น เมื่อพระพุทธเจ้าเริ่มเรียนหนังสือ พระอาจารย์เป็นลมเพราะทนพระบารมีไม่ได้ เป็นต้น

---

๒๐. เกฺษเมนฺทร เป็นผู้เขียน *กถาสริตสาคร,* หนึ่งในสามของเรื่องนี้ ชื่อ *พฤหตฺกถามญฺชรี* เป็นต้นแบบของ *กถาสริตสาคร* ของ โสมเทวะ, ยาว ๒๒,๐๐๐โศลก.

๒๑. *ลลิต–วิสฺตร* เป็นวรรณคดีที่มีแปลเป็นภาษาไทยฉบับสมบูรณ์ครบถ้วน โดยศาสตราจารย์ แสง มนวิทูร, ทางตะวันตกยังไม่มีฉบับที่แปลโดยสมบูรณ์.

๒๒. ชวนให้สันนิษฐานว่า วรรณคดีเรื่องนี้ อาจเป็นแรงบันดาลใจให้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ–ปรมานุชิตชิโนรส นิพนธ์ *ปฐมสมโพธิกถา.*

วินเทอร์นิทซ์ตั้งข้อสังเกตว่า น่าจะเป็นการแต่งขยายพุทธประวัติแบบหินยานของสำนักสรวาสติวาทิน ให้มีลักษณะเป็นมหายาน แต่ไม่อาจจะสืบสาวได้ว่าใครแต่ง และเป็นของสำนักไหน เพราะภาษาที่ใช้ไม่เสมอกัน เป็นสันสกฤตบริสุทธิ์บ้าง สันสกฤตผสมบ้าง บางตอนสังเกตเห็นได้ชัดเจนว่าภาษาเก่าถึงระดับพุทธกาล และคาถาบางบทก็มีคุณค่าทางศิลป์เป็นอย่างมาก ลักษณะที่ว่านี้ ชวนให้คิดว่าวรรณคดีเรื่องนี้น่าจะแต่งเรียบเรียงขึ้นโดยคณะบุคคล ฝีมือการแต่งและภาษาที่ใช้จึงไม่เสมอกัน[๒๓]

ลลิต–วิสฺตร ตอนที่เก่าที่สุดน่าจะแต่งขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๐๐ และเรียบเรียงเป็นฉบับสมบูรณ์เท่าที่เราเห็นในปัจจุบันเมื่อราว ค.ศ. ๖๐๐[๒๔] แปลเป็นภาษาจีน ๔ สำนวน คือ สำนวน ค.ศ. ๒๒๑–๒๖๓, ๓๐๘, ๔๒๐–๔๗๙, และ ๖๘๓ ตามลำดับ มีฉบับแปลเป็นภาษาธิเบตด้วยเมื่อราวคริสตศตวรรษที่ ๙[๒๕]

วรรณคดีเรื่องนี้ มีคุณค่าในแง่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องราวเก่าแก่สมัยพุทธกาล ใช้สอบเทียบได้กับไตรปิฎกบาลีและมหาวสฺตุ แต่ก็มีบางตอนที่ให้ข้อมูลผิดพลาด อย่างไรก็ตาม กล่าวได้ว่าเป็นวรรณคดีที่น่าจะมีอิทธิพลมากทีเดียวในช่วงต้นพุทธกาล ในผนังวิหารโบโรบุดูร์ ก็มีภาพสลักพุทธประวัติตรงกับที่ปรากฏในลลิต–วิสฺตร ชวนให้คิดว่าศิลปินในสมัยนั้นใช้วรรณคดีเรื่องนี้เป็นคู่มือ เมื่อสังเกตจากงานเขียนในชั้นหลัง ก็ถือได้ว่าวรรณคดีเรื่องนี้เป็นแรงบันดาลใจให้กวีรุ่นหลัง ๆ ด้วย โดยเฉพาะ อัศวโฆษ

๒. ผลงานของอัศวโฆษ

อัศวโฆษ เป็นกวีที่เด่นที่สุดคนหนึ่งในบรรดากวีสันสกฤตทั้งหลาย เป็นศิษย์ของกาลิทาส และเป็นกวีในราชสำนักของพระเจ้ากนิษก เมื่อศตวรรษที่ ๒ มีตำแหน่งเป็นราชบัณฑิตด้วย[๒๖] อัศวโฆษเป็นพราหมณ์มาก่อนที่จะนับถือพุทธศาสนา เกิดที่เมืองสาเกต เริ่มศึกษาพุทธศาสนาในสำนักสรวาสติวาทินฝ่ายหินยาน ต่อมาภายหลังจึงหันไปเลื่อมใสมหายาน โดยเน้นเรื่อง "*ภักดี*" มีความสามารถพิเศษ คือ แต่งมหากาพย์ได้ แต่งบทประพันธ์ได้นานาชนิด เช่น บทละคร บทนิราศ และบทเพลง เป็นนักดนตรีและเป็นนายวงดนตรีด้วย นอกจากในอินเดีย ผลงานของอัศวโฆษได้รับยกย่องอย่างสูงสุดในธิเบตด้วย งานอัศวโฆษที่สำคัญ เช่น

---

๒๓. Winternitz, *op. cit.*, p. 252.

๒๔. ฉบับสมบูรณ์ของ *ลลิต–วิสฺตร* มีลักษณะน่าสนใจ คือมี quotation มาก, ที่เป็นสุภาษิตดี ๆ มีมากมาย, แสดงว่า กวีจงใจแสดงโวหารอย่างสุดฝีมือ, แนวการเขียนคล้ายคลึง *หิโตปเทศ.*

๒๕. Har Dayal, *po. cit.*, p. 382.

๒๖. มีเกร็ดเล่าว่า อัศวโฆษ มีชื่อเสียงในเมืองปาฏลีบุตรมาก, พระเจ้ากนิษก ต้องให้ค่าตัวถึงสามล้านจึงได้ตัวไปไว้เป็นข้าราชสำนัก.

ก. *"พุทธจริต"* กล่าวถึงคำสอนที่สำคัญและผลงานของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ยังประทับอยู่ในวังจนกระทั่งถึงชั่วโมงสุดท้ายก่อนปรินิพพาน เป็นบทประพันธ์ที่ไพเราะ ซาบซึ้ง และกระชับเป็นอย่างยิ่ง ฉบับภาษาสันสกฤตที่เหลืออยู่มีเพียง ๑๓ ตอนแรก ภายหลังกวีชื่อ อมฤตานันท์ จึงได้แต่งต่อให้จบตามที่มีปรากฏในฉบับแปลเป็นภาษาจีนและธิเบต เมื่อศตวรรษที่ ๑๙

อัศวโฆษ เรียกงานชิ้นนี้ว่าเป็นมหาภาพย์ เห็นได้ชัดว่า ผู้แต่งมั่นใจในฝีมือของตนเป็นอย่างมาก และเมื่อได้สำรวจอย่างละเอียดแล้ว ปราชญ์ทางวรรณคดีพุทธศาสนาต่างก็เห็นพ้องต้องกันว่าพุทธจริตมีคุณค่าสูงส่ง มีอลังการพราวแพรว แต่งโดยกวีผู้ดื่มด่ำในพุทธศาสนาและเข้าถึงธรรมของพระพุทธเจ้าได้อย่างลึกซึ้ง ทั้งยังสามารถถ่ายทอดออกมาได้อย่างแจ่มชัดงดงาม ภาษาที่ใช้แม้จะไม่ตรงกับหลักของปาณินิ แต่ก็เป็นภาษาสันสกฤตชั้นสูง แสดงภูมิของผู้แต่ง และใช้ภาษาได้อย่างมีศิลปเป็นอย่างมาก

วินเทอร์นิทซ์ได้ชี้ให้เห็นคุณค่าพิเศษของพุทธจริต ๒ ประการ คือ ประการแรก โดยเหตุที่อัศวโฆษเป็นกวีในราชสำนัก ตอนที่กล่าวถึงเรื่องราวในราชสำนักจึงเด่นชัดสมจริงอย่างหากวีอื่นเทียบได้ยาก และประการที่สอง แม้จะเป็นเรื่องที่มีปฏิหาริย์แทรก ผู้แต่งก็สามารถผูกเรื่องและดำเนินเรื่องให้เป็นไปอย่างสมเหตุผล น่าเชื่อถือ ไม่ตื่นเขินเหมือนกับที่ปรากฏในมหาวสตุ และลลิต-วิสตร

บทสนทนาที่ปรากฏในเรื่อง ก็เป็นบทสนทนาที่มีชีวิตชีวา มีปุคคลาธิษฐานที่เฉียบแหลมลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง เช่น ตอนเจ้าชายสิทธัตถะ เสด็จประพาสนอกวัง แล้วพบคนแก่ อัศวโฆษแต่งบทสนทนาว่า

สิทธัตถะ – "Who is the man who here approaches, O Charioteer,
With white hair, and eyes sunk deep in their sockets,
Bent down on his staff, his limbs trembling? –
It is a process of Nature, or the sport of destiny?"

มหาดเล็ก – "It is age that has broken him,–Age,
The thief of beauty and destroyer of strength,
The source of care and the end of joys,
The foe of the senses, the vanishing of memories.
He, too, has sucked at the mother's breast
As a little child, learned walking in the course of time,
Gradually he grew big and strong, a youth;
Gradually age has overtaken him."[๒๗]

---

๒๗. Winternitz, *op. cit.*, p. 261.

ข. *"เสานทรานนท-กาวย"* เป็นวรรณคดีพุทธประวัติอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งเน้นในส่วนที่พุทธจริตมีไว้ไม่กระจ่าง แต่โครงเรื่องเป็นเรื่องราวของ "นนท" (ซึ่งเป็นเรื่องที่มีปรากฏในอุทาน และ ธรรมบท) ว่าบวชแล้วยังคงคิดถึงภรรยา ได้เดินทางไปสวรรค์ก็ไปหลงอัปสร ในที่สุดจึงละวางได้ แล้วก็ได้เป็นอรหันต์

อัศวโฆษ ระบุไว้ว่าแต่งเพื่อประโยชน์ของคนนอกพุทธศาสนา แนวความคิดค่อนไปในทางมหายานค่อนข้างมาก เพราะนนท เต็มไปด้วยเมตตาต่อสัตวโลก นนทเข้าถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา และตอนสุดท้ายก็เน้นการช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์

มีข้อน่าสังเกตว่า เรื่องนี้ก็ดำเนินเรื่องแบบมหากาพย์ มีตำนานพราหมณ์ แสดงพื้นฐานความเป็นพราหมณ์ของกวีอย่างชัดแจ้ง

ค. *"คณฑีสโตตร-คาถา"* เป็นวรรณคดีที่แต่งเป็นบทนิราศ แสดงฝีมือของอัศวโฆษอย่างเต็มที่ งดงามทั้งรูปแบบและเนื้อหา แต่ไม่ถือว่าเป็นวรรณคดีพุทธศาสนา

ง. *"สารีปุตร-ปรกรณ"* เป็นวรรณคดีบทละคร[๒๘] แสดงวาทะโต้ตอบระหว่างสารีบุตรกับเพื่อนชื่อเมาทกลยายณ (เรื่องนี้ตรงกับ มหาวรรค ในวินยปิฎก)

นอกจากนี้ มีอีกบางเรื่องที่เชื่อกันว่าเป็นผลงานของอัศวโฆษ กวีนามกระเดื่องท่านนี้ด้วย เช่น *"วชรสูจี"* ซึ่งมีลักษณะค่อนไปในทางพราหมณ์มาก แต่ต่อต้านการแบ่งชั้นวรรณะ ทางจีนถือว่าเป็นผลงานของ ธรมกีรติ (ค.ศ. ๙๗๓-๙๘๑) อีกเรื่องหนึ่งคือ *"สูตราลงการ"* ซึ่งเป็นวรรณคดีรวมนิทานตำนานต่าง ๆ คล้ายชาดก แปลเป็นภาษาจีนเมื่อ ค.ศ. ๔๐๕ วินเทอร์นิทซ์ไม่เชื่อว่าเป็นผลงานของอัศวโฆษ และสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นผลงานของ กุมารลาต ผู้ก่อตั้งสำนักเสาตรานติกมากกว่า

เพราะความที่อัศวโฆษมีความสามารถสูง มีผลงานดีเด่น จึงได้รับยกย่องมาก แม้กวีบางคนที่มีตัวตนอยู่จริงในอินเดีย ก็ถูกเข้าใจว่าเป็นคนเดียวกับอัศวโฆษ เช่น มาตฤเจต และ ตารนาถ กวีสองคนนี้ ทางธิเบตเชื่อกันอย่างแน่นแฟ้นว่าเป็นคนเดียวกับอัศวโฆษ

๓. ผลงานของ มาตฤเจต

ที่สำคัญมี ๒ เรื่อง คือ *"จตุ:- สตก สโตตร"* และ *"ศตปญจาศติก สโตตร"* เป็นบทสวดง่าย ๆ แต่ใช้ภาษางดงามมาก คนที่จะเข้าบวช ต้องท่องบทสวดทั้งสองบทนี้ (ใช้ทั้งฝ่ายหีนยานและมหายาน) มีทั้งฉบับแปลเป็นภาษาจีนและธิเบต

---

๒๘. สารีปุตร-ปรกรณ จัดเป็นบทละครเรื่องแรกสุดของสันสกฤต, พบต้นฉบับที่ถ้ำแห่งหนึ่งในอาเซียกลาง.

๔. ผลงานของ ไวภาษิก อารฺยจนฺทร

ที่สำคัญคือ *"ไมเตฺรยวฺยากรณ"* เป็นบทสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระสารีบุตร ถึงเรื่องราวของพระศรีอาริยเมตไตรย มีรูปแบบเป็นบทละครที่เรียกกันว่า *นาฏก* มีฉบับแปลทั้งภาษาจีนและธิเบตและเป็นที่นิยมกันมาก

๕. ผลงานของ อารฺยศูร

อารฺยศูร แปลว่า อาจารย์เจ้าสำนักผู้ประเสริฐ จึงไม่น่าจะถือว่าเป็นชื่อบุคคลจริง ๆ หากเป็นคำเรียกอย่างยกย่อง ผลงานของอารฺยศูรที่สำคัญคือเรื่อง *"ชาตกมาลา"*[๒๙] เป็นการหยิบยกเอาเรื่องราวในชาดกมาแต่งเป็นร้อยแก้วและร้อยกรองอย่างอิสระสวยงาม ด้วยฝีมือของกวีในราชสำนักอารฺยศูร ใช้ภาษากระชับที่ตกแต่งอย่างวิจิตรบรรจง มีแนวการแต่งที่เป็นศิลปร้อยสอดอยู่ทุกช่วงตอน ใช้สำหรับสั่งสอน ลีลาเหมือนความเรียงเทศนาโวหาร คล้ายนิทานอีสป มิได้ใช้รูปแบบเช่นชาดกทั่วไป มีทั้งหมด ๓๔ เรื่อง บางคาถาตรงกับฉบับบาลี มีถึง ๑๒ เรื่องที่ตรงกับจริยาปิฎก แต่โดยส่วนรวมดำเนินไปเพื่ออธิบายปรัชญาปารมิตา หรือเป้าหมายสูงสุดของพระโพธิสัตว์ มีอยู่เรื่องหนึ่งไม่ปรากฏในชาดกภาษาบาลี แนวเรื่องคล้ายกับเรื่องคาวี แต่แทนที่แม่โคจะให้น้ำนมก็ให้ชีวิตแทน ตอนที่ไพเราะมาก และแสดงปรัชญามหายานอย่างชัดแจ้ง เช่น

> "Not from ambition, nor desire for fame, not for
> the joy of heaven, nor to win sovereignty,
> Not for the sake of my own eternal bliss do I
> do this,—no, only to benefit another.
> As this is true, so may I always have the power of taking away
> the sorrow of the world,
> and bringing happiness to it, as the sun always brings
> THE LIGHT AND DRIVES AWAY THE DARKNESS."[๓๐]

ชาตกมาลา มีฉบับแปลเป็นภาษาจีน เมื่อ ค.ศ. ๔๓๔ กวีจึงอาจมีชีวิตอยู่ในช่วงคริสตศตวรรษ ๓–๔

๒. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตฝ่ายมหายานที่เน้นแนวศรัทธา

คำกล่าวที่ว่า พระพุทธเจ้าเป็น *"บรมศาสดา"* ไม่น่าจะเกินความจริง เพราะเมื่อพิจารณาจากคัมภีร์พุทธศาสนาฉบับต่าง ๆ แล้ว จะเห็นได้ว่ามีความยากง่าย ลึกซึ้ง ซับซ้อน ต่าง ๆ กันไป แสดงว่า ได้มีการพิจารณาเลือกใช้ตามความเหมาะสม ดังที่ได้ทรงแบ่งบุคคลออกเป็นดอกบัวชนิดต่าง ๆ ก็แสดงว่า ในการเทศนาสั่งสอน พระองค์คงจะได้ทรงพิจารณาความสามารถทางปัญญา

---

๒๙. ชาตกมาลา มีฉบับแปลสมบูรณ์เป็นภาษาไทย โดย หลวงรัชตกรรมโกศล.

๓๐. Winternitz, *op. cit.*, p. 275.

เฉพาะบุคคลด้วย นอกจากด้านปัญญาเฉพาะบุคคล กาลเวลาก็อาจจะเป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่ง ที่ทำให้พระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์มีแนวต่าง ๆ กันไป กล่าวกันว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ ๆ ได้ทรงพยายามสอนความรู้ที่พระองค์ได้มานั้นโดยตรง ซึ่งเป็นคำสอนขั้นสูง ทรงใช้วิธีนี้อยู่ ๒๑ วัน ก็ทรงเห็นว่าเกินความต้องการและความสามารถของมนุษย์โดยทั่วไปที่จะรับได้ในขณะนั้น จึงทรงยักย้ายมาใช้อุบายสอนให้คนทั่วไปพอเข้าใจไปก่อน การประทับอยู่โคนต้นโพธิ์ ๔๙ วัน หลังจากตรัสรู้ จึงน่าจะเป็นช่วงที่พระองค์ทรงพิจารณาวางแผนการสอนหรือการประกาศศาสนาตามความเหมาะสม

ธรรมจักรกัปปวัตนสูตร ที่ทรงใช้กับปัญจวัคคีย์ น่าจะเป็นคำสอนเบื้องต้น คือ เน้นกฎแห่งเหตุผล เน้นแนวปฏิบัติ ควบคุมกายวาจาใจด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา มีพุทธพยากรณ์ว่า คำสอนแนวนี้จะใช้ได้ผลดีในระยะ ๑๐๐๐ ปี เท่านั้น มีผู้กล่าวว่า คำสอนแนวนี้ พระพุทธองค์ใช้อยู่ประมาณ ๑๒ ปี จึงเลิก แล้วหันไปใช้วิธีสอนขั้นสูงกว่านั้น และตั้งข้อสังเกตว่าคำสอนช่วงต้นนี้เองที่ลังกาพม่าและไทย รับมาใช้จนกระทั่งทุกวันนี้[๓๑]

วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาบาลี และวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่แยกไม่ได้แน่ชัดระหว่างหีนยานกับมหายานดังได้กล่าวไปในช่วงแรก น่าจะจัดได้ว่าเป็นวรรณคดีที่มีแนวตรงกับคำสอนเบื้องต้นนั้น ในระยะต่อมา อาจจะเป็นเพราะคนทั่วไปเริ่มคุ้นเคยกับการปฏิบัติตนตามหลักศีลธรรมแล้ว และปัญญาก็อาจจะแก่กล้าขึ้นบ้างแล้ว พระพุทธเจ้าจึงทรงเปลี่ยนแนวคำสอนใหม่ โดยเน้นแนวศรัทธาเพื่อชักจูงให้คนทำความดีและเลื่อมใสในพุทธศาสนา คำสอนแนวนี้น่าจะตรงกับ "ไวปุลยสูตร" ซึ่งมีอีกชื่อหนึ่งว่า "มหายาน-สูตร" เชื่อกันว่าทรงใช้แนวนี้อยู่ ๑๖ ปี[๓๒]

วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤต ซึ่งตีความพุทธศาสนา ตามแนวคำสอนช่วงที่สอง คือ เน้นศรัทธามีจำนวนไม่น้อย เรื่องสำคัญที่เป็นพื้นฐานของมหายานซึ่งเน้นแนวศรัทธา ได้แก่

๑. สทฺธรฺม-ปุณฺฑรีก-สูตร[๓๓]

จัดเป็นวรรณคดีเรื่องสำคัญที่สุดของประเภทนี้ ข้อแตกต่างที่สำคัญคือ เรื่องราวของศากยมุนีในฐานะเป็นมนุษย์จะมีความสำคัญด้อยลงเป็นอย่างมาก เมื่อเปรียบเทียบกับวรรณคดีบาลี

---

๓๑. "ดอกบัวขาว" และ พิภพ ตังคณะสิงห์, *หีนยาน–มหายาน* (พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๒๘.

๓๒. *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๑๒๙.

๓๓. สทฺธรฺม–ปุณฺฑรีก–สูตร เป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดของนิกายเซ็น (หรือนิกายธยาน, ฌาน) เป็นนิกายที่เน้นการเข้าถึงพุทธศาสนาทางลัด.

และวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่กล่าวในภาคต้น ในพระสูตรสำคัญนี้ พระพุทธเจ้าจะมีบทบาทเป็น *"พระเจ้าเหนือกว่าพระเจ้าทั้งหลาย"* หรือเป็น *"บิดาแห่งโลก"* สภาวะพุทธในพระสูตรนี้เป็นพุทธที่คงอยู่ที่มีมานานแล้ว ขณะนี้ก็ยังคงอยู่และจะยังคงอยู่ตลอดไป นอกจากนี้พุทธยังอาจจะปรากฏกายเป็นระยะ ๆ เพื่อสั่งสอน แต่ปรกติจะอยู่ท่ามกลางพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ทั้งหลายรวมทั้งภิกษุภิกษุณีที่เขาคิชฌกูฏ[๓๔] จะเห็นได้ว่าความเชื่อเรื่องพุทธของฝ่ายมหายานแนวศรัทธานี้แตกต่างจากหีนยานมาก ทางฝ่ายหีนยาน พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์ที่พิเศษ แต่ก็ไม่ถึงขนาดเป็น *"อมต"* แม้บางนิกายจะมีความเชื่อเรื่องเทวภาวะแทรกอยู่บ้าง พุทธของหีนยานอยู่ห่างไกลจากเราถึงขั้น *"สูญ"* เพราะปรินิพพานไปแล้ว แต่พุทธของมหายานอยู่ใกล้ชิดกับเราตลอดเวลา ยังไม่ได้สูญหายไปไหน

แนวคิดที่แตกต่างจากหีนยานขั้นต่อไป คือ มนุษย์ทุกคนสามารถเป็นพุทธได้ทั้งนั้น ถ้าเพียงแต่ยึดมั่นในพระธรรม ทำกรรมดี มีศีลธรรม และที่สำคัญก็คือมีศรัทธาในพุทธศาสนา

การปลูกฝังศรัทธาแนวคิดแบบมหายานทำได้ง่ายดาย เช่น ผู้ที่สร้างพระพุทธรูป สถูป เด็กก่อเจดีย์ทราย หรือบุคคลแม้แต่เพียงรำลึกถึงพุทธด้วยความศรัทธาแน่วแน่อยู่ตลอดเวลาก็สามารถบรรลุพุทธภูมิได้

โดยเหตุที่เน้นความเชื่อว่า *"พุทธ"* นั้น ใคร ๆ ก็เป็นได้ ในพระสูตรนี้จึงกล่าวถึงพระโพธิสัตว์อยู่หลายองค์ (แม้ว่าจะเน้น ศากยมุนี) เช่น อวโลกิเตศวร อาทิพุทธ ฯลฯ

สทฺธรฺม–ปุณฺฑรีก–สูตร ใช้แนวการแต่งเป็นนิทานเปรียบเทียบ เช่น ไฟกำลังไหม้บ้าน พ่อต้องใช้อุบายบอกลูกว่า มีของเล่นให้หลายชนิด คือ รถเด็กเล่นแบบต่าง ๆ ลูกจึงยอมวิ่งออกมาจากบ้าน ไม่เป็นอันตราย ดังนี้เป็นต้น ภาษาที่ใช้เป็นทั้งภาษาสันสกฤตบริสุทธิ์และสันสกฤตผสม มีทั้งร้อยแก้วและคาถา แตกต่างจากวรรณคดีบาลีส่วนใหญ่ ตรงที่ ภาษาในคาถาใหม่กว่าภาษาร้อยแก้ว แต่ก็มีลักษณะแปลกตรงที่ร้อยแก้วทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมคาถาหรืออธิบายเรื่องมากกว่าเป็นตัวเดินเรื่อง ความที่มีลักษณะพิเศษดังกล่าว จึงระบุไม่ได้แน่ชัดว่าแต่งขึ้นในสมัยใด ดายัลสันนิษฐานว่าส่วนที่เก่าที่สุดน่าจะแต่งขึ้นระหว่าง ๑๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช และส่วนที่ใหม่ที่สุดน่าจะแต่งเสร็จสิ้นเมื่อ ค.ศ. ๓๐๐[๓๕] ฉบับแปลเป็นภาษาจีนระบุว่าแปลเมื่อ ค.ศ. ๒๒๓ และแปลเป็นภาษาธิเบตเมื่อ ค.ศ. ๖๑๖

---

๓๔. Winternitz, *op. cit.*, p. 295–296.

๓๕. Dayal, *op cit.*, p. 382.

วินเทอร์นิทซ์ตั้งข้อสังเกตว่า พระพุทธเจ้าในพระสูตรนี้ มีลักษณะเหมือน "กฤษณ" ใน "*ภควัทคีตา*" เป็นอย่างมาก และลักษณะพิเศษอีกอย่างหนึ่งก็คือ มีบทอัตตวิพากษ์เลิศลอย ซึ่งน่าจะได้อิทธิพลจาก *คัมภีร์ปุราณ* และวิวัฒน์มาเป็นบุคลิกประจำของวรรณคดีในมหายาน-สูตรทั้งหลาย[๓๖]

ข้อเสียของพระสูตรนี้ก็คือ แม้จะไพเราะเป็นอย่างยิ่ง แต่ก็มีอยู่หลายตอนที่ใช้ถ้อยคำฟุ่มเฟือยและระเกะระกะไปด้วยตัวเลขหลักสูง ๆ ซึ่งมีเจตนาสร้างศรัทธาก็จริงอยู่ แต่ก็ค่อนข้างมากจนเกินความจำเป็น อย่างไรก็ตาม บางตอนก็เป็นบทเปรียบเทียบที่มีคุณค่าทางวรรณคดีสูงส่ง เช่น เปรียบพระพุทธเจ้าประหนึ่งสายฝน และคำสอนของพระองค์ประดุจรัศมีแห่งอาทิตย์และจันทร์พร้อม ๆ กัน นับเป็นการสร้างภาพพจน์ประเภทพาราด็อกส์[๓๗] ที่น่าสนใจยิ่ง :

> "Even as a mighty rain–cloud gathers, and waters and refreshes by its moisture, all the grasses, herbs and trees, even as the latter absorb the moisture of the earth and blossom forth in renewed vigour, so the Buddha appears in the world and refreshes all creatures, bringing them blessed repose. Again, even as the sun and the moon send down their rays equally over all the world, on the good and the bad, on the high and the lowly, so the preaching of the Buddha is for all the world alike"[๓๘]

จะเห็นได้ว่าตลอดทั้งเรื่องของพระสูตรนี้ เน้นภักดีหรือศรัทธาขั้นสูงส่งต่อพระพุทธเจ้า นับเป็นพัฒนาการสำคัญที่สุดช่วงหนึ่งของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน และอาจกล่าวได้ว่าพระสูตรนี้เป็นแรงบันดาลใจสำคัญให้เกิดพุทธศิลปแขนงต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอย่างมากมาย เพราะเน้นศรัทธาในการสร้างพุทธรูป สถูป และเจดีย์ ที่ประดับตกแต่งอย่างงดงาม

สทฺธรฺม-ปุณฑรีก-สูตร ไม่เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายนักในเมืองไทย แต่ทางญี่ปุ่นและจีนถือว่าเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดในพุทธศาสนา

๒. อวโลกิเตศวร-คุณการณฺฑ-วฺยูห

คัมภีร์นี้มี ๒ สำนวน คือ สำนวนร้อยแก้ว และสำนวนโศลก สำนวนร้อยแก้วน่าจะมีอายุมากกว่าสำนวนโศลก แต่ทั้งสองสำนวนนี้ ใช้ภาษา แนวการแต่ง และจังหวะลำนำคล้าย*คัมภีร์-ปุราณ*

เนื้อความกล่าวถึง "อาทิพุทธ" และ "อวโลกิเตศวร" ร่วมกันสร้างโลกด้วยสมาธิ พระ-โพธิสัตว์ทั้งสององค์จึงดำรงเทวภาวะด้วยตามแนวคิดมหายาน

---

๓๖. Winternitz, *op. cit.*, p. 301–302.
๓๗. Paradox คือภาพพจน์เปรียบเทียบที่มีความหมายขัดแย้ง ประหนึ่งเป็นไปไม่ได้ แต่ก็กลมกลืนอยู่ในที.
๓๘. Winternitz, *op. cit.*, p. 299.

แนวคิดที่สำคัญคือ เน้นให้เห็นว่า อวโลกิเตศวร คือโพธิสัตว์ผู้ปฏิเสธการบรรลุอรหันต์และนิพพานจนกว่าจะสามารถช่วยสัตว์โลกให้พ้นทุกข์ได้เสียก่อน

แนวคิดแปลก ๆ ที่เพิ่มเข้ามาเช่น โพธิสัตว์ก็ทำบาปได้ ถ้าบาปนั้นเป็นไปเพื่อประโยชน์ทางเมตตา

ส่วนแนวปฏิบัติที่แปลกแตกต่างจากหีนยาน เช่น การท่องวลีสั้น ๆ *"โอม มณิปทฺเม หุม"*

คัมภีร์นี้มีปรากฏเป็นฉบับแปลเป็นภาษาธิเบต เมื่อ ค.ศ. ๖๑๖ เป็นสำนวนร้อยแก้ว ไม่กล่าวถึงอาทิพุทธ และมีลักษณะค่อนไปในทางลัทธิตันตระ[๓๙]

๓. สุขาวดี–วฺยูห

คัมภีร์นี้นับเป็นคัมภีร์ฝ่ายมหายานที่แพร่หลายมากที่สุดฉบับหนึ่ง กล่าวถึงพระพุทธเจ้าชื่ออมิตาภพุทธ[๔๐] หรือ อมิตายุสฺ มีทั้งสิ้น ๓ สำนวน คือ

สุขาวดี–วฺยูห สำนวนยาว มีใจความสำคัญว่า ผู้ที่ทำความดีไว้มาก พยายามฝึกสมาธิเพื่อบรรลุโพธิญาณ และผู้พยายามระลึกถึงอมิตาภพุทธอยู่ตลอดเวลา แม้ในชั่วโมงแห่งความตาย เมื่อสิ้นชีพไปแล้วจะได้ไปเกิดในแดนสุขาวดี สำนวนนี้เป็นสำนวนที่เก่าแก่ที่สุด มีแปลเป็นภาษาจีนถึง ๑๒ สำนวน สำนวนเก่าที่สุดราว ค.ศ. ๑๔๗–๑๘๖

สุขาวดี–วฺยูห สำนวนสั้น ใจความสำคัญคือ ผู้เพียงแต่ได้ยินชื่ออมิตายุสฺ และระลึกถึงในชั่วโมงแห่งความตาย ก็จะได้ไปเกิดในแดนสุขาวดี มีแปลเป็นภาษาจีน ๓ สำนวน โดยกุมารชีว ค.ศ. ๔๐๒ โดยคุณภทฺร ค.ศ. ๔๒๐–๔๗๙ และโดยยวนฉ่าง ค.ศ. ๖๕๐

ทั้งสำนวนสั้นและสำนวนยาว มีฉบับแปลเป็นภาษาธิเบตด้วย

อมิตายุร–ธฺยาน–สูตร มีเหลือแต่เฉพาะฉบับภาษาจีน ใจความเน้นฌานของอมิตายุสฺ มีเนื้อความกล่าวถึงพระเจ้าอชาตศัตรูและพระเจ้าพิมพิสารด้วย แสดงว่าเป็นฉบับที่เก่าแก่พอสมควร

ความเชื่อเรื่องอมิตาภพุทธและแดนสุขาวดีนี้ฝังรากลึกในหมู่พุทธศาสนิกชาวจีนและญี่ปุ่น

นอกจากสามเรื่องที่สำคัญดังกล่าว ยังมีฉบับปลีกย่อยอีกบ้าง เช่น *"อกฺโษภฺย–วฺยูห"* เป็นวรรณคดีฝ่ายมหายานที่กล่าวถึงแดนของพระพุทธเจ้าอกฺโษภฺย และ *"กรุณา–ปุณฺฑรีก"* กล่าวถึงแดนของพระพุทธเจ้าปทฺโมตฺตร ฉบับนี้แปลเป็นภาษาจีนถึง ๓ สำนวน คือ สำนวน ค.ศ. ๓๘๕, ๔๓๓ และ ๕๕๘

---

๓๙. ลัทธิตันตระ มีความเชื่อเรื่องเวทมนต์และไสยศาสตร์เป็นบทบาทสำคัญ

๔๐. อมิตาภพุทธ อยู่ในสวรรค์ชั้นนิรันดร โพธิสัตว์ที่เป็นสาวกสำคัญของอมิตาภพุทธ คือ อวโลกิเตศวร

สรุปได้ว่า วรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ในมหายานสูตร หรือ ไวปุลยสูตร มีแนวปลูกฝังให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในเกียรติคุณและบุญบารมีของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์องค์ที่สำคัญทั้งหลาย แสดงให้เห็นพัฒนาการทางความเชื่อว่าดำเนินไปถึงขั้นสร้างสรรค์นิทานตำนานของฝ่ายมหายานขึ้นมาเป็นเอกเทศ เป็นอิสระจากไตรปิฎกภาษาบาลีเกือบจะโดยสิ้นเชิง

๓. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตฝ่ายมหายานที่เน้นแนวปรัชญา

กล่าวกันว่า เมื่อพระพุทธเจ้าดำเนินการสอนมาจนถึงขั้นหนึ่ง ก็ทรงพิจารณาเห็นว่า ถึงเวลาที่จะสอนธรรมขั้นสูงสุดได้ ธรรมขั้นนี้เหมาะสำหรับผู้ใช้ความคิดตรึกตรองลึกซึ้งกว้างขวาง ไม่มีความจำเป็นต้องจูงใจให้ศรัทธาเลื่อมใสด้วยสิ่งสมมติเช่นคำสอนขั้นที่แล้วมา คำสอนระดับนี้ทรงใช้จวบจนกระทั่งถึงวาระปรินิพพาน และถือกันว่าเป็นความจริงสูงสุดของพุทธศาสนา หรือแก่นแท้ของพุทธศาสนา ทรงมีพุทธทำนายด้วยว่า หลังพุทธกาลไปแล้ว ๑๐๐๐ ปี จำเป็นต้องใช้คำสอนขั้นสูงแนวปรัชญานี้มนุษย์จึงจะได้ประโยชน์สุขจากคำสอนของพุทธศาสนา[๔๑]

หากเชื่อตามพุทธทำนายนี้ ก็แสดงว่า เมืองไทยค่อนข้างล้าหลังมาก เพราะถ่ายทอดคำสอนแต่เฉพาะที่เหมาะสำหรับเมื่อ ๑๕๐๐ ปีล่วงมาแล้ว คำสอนขั้นสูงสุดนี้ในเมืองไทย มีผู้กล่าวถึงหรือเผยแพร่นับจำนวนได้ถ้วน ที่มีบทบาทสำคัญ เช่น ภิกขุพุทธทาส อินทปัญโญ เป็นต้น

วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตฝ่ายมหายาน ที่เน้นแนวปรัชญา มีจำนวนไม่น้อยทีเดียว จะได้แสดงให้เห็นตามลำดับความสำคัญ ดังต่อไปนี้

๑. ปรชฺญา–ปารมิตา[๔๒]

จัดเป็นคัมภีร์พุทธศาสนามหายานแนวปรัชญาที่เก่าแก่ที่สุด เป็นที่เคารพบูชามากที่สุด และมีความสำคัญที่สุดเมื่อมองจากแง่มุมของประวัติศาสนา[๔๓]

คัมภีร์นี้กล่าวถึงบูรณภาพของพระโพธิสัตว์ ๖ ประการ คือ ความเสียสละ ความประพฤติถูกต้องตามหลักศีลธรรม ความเอาใจใส่ พละกำลัง สมาธิ และปัญญา ส่วนที่เน้นคือด้านปัญญาที่จะเข้าถึงศูนยตา หมายความว่า ให้เข้าใจว่าแท้ที่จริงมีแต่ความว่าง ไม่มีตัวตนหรือแก่นสารถาวร

เนื้อหาสาระเหล่านี้ปรากฏออกมาในรูปของบทสนทนาที่เก่าแก่มาก ระหว่าง พระพุทธเจ้าซึ่งในที่นี้เรียกว่า "ภควานฺ" กับ สุภูติ วินเทอร์นิทซ์สันนิษฐานว่าน่าจะมีกำเนิดที่อินเดียตอนใต้

---

๔๑. "ดอกบัวขาว" และพิภพ ตังคณะสิงห์, *เล่มเดียวกัน*, หน้า ๑๓๐–๑๓๑.

๔๒. ปรัชญาปารมิตา แปลว่า การสร้างสมบารมีด้วยปัญญา ถือว่าเป็นปรัชญาบริสุทธิ์.

๔๓. Winternitz, *op. cit.*, p. 313.

แล้วจึงกระจายไปทางเหนือและทางตะวันออก ฉบับภาษาจีนมีถึง ๑๒ สำนวน ฉบับเก่าที่สุด คือ ฉบับแปลเมื่อ ค.ศ. ๑๗๙ ลักษณะพิเศษของคัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์ที่ย่อส่วนได้เป็นชั้น ๆ เช่น ฉบับของเนปาลยาวที่สุดมี ๑๒๕,๐๐๐ โศลก แล้วย่อลงเหลือ ๑๐๐,๐๐๐ / ๒๕,๐๐๐ / ๑๐,๐๐๐ / ๘,๐๐๐ แต่ปราชญ์ทางวรรณคดีพุทธศาสนาบางคนรวมทั้งวินเทอร์นิทซ์เชื่อว่า ต้นฉบับเดิมน่าจะมี ๘,๐๐๐ โศลกแล้วก็แต่งขยายเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เพราะในคัมภีร์นี้มีข้อความระบุไว้อย่างชัดเจนว่า เป็นการทำความดีอย่างสูงสุด ถ้าผู้ใดได้เขียน คัดลอก หรืออ่านคัมภีร์นี้หลาย ๆ เที่ยว แต่ความเห็นนี้ก็อาจจะค้านได้ เพราะฉบับภาษาจีนนั้น สำนวนที่สั้นที่สุดมี ๑๕๐ โศลก ส่วนฉบับภาษาธิเบตมีมากถึง ๒๑ สำนวน ตั้งแต่สำนวน ๑๐๐,๐๐๐ ย่อลงถึงสำนวน ๘๐๐ / ๗๕๐ / ๕๐๐ / และที่สั้นที่สุด คือ สำนวนพยางค์เดียว ว่า "อะ"

นอกเหนือจากแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ตามแนวมหายานซึ่งดำเนินไปอย่างคงเส้นคงวาแล้ว จุดเด่นที่สุดของคัมภีร์นี้อยู่ที่การเสนอแนวความคิดที่ล้มล้างความเชื่อดั้งเดิมทั้งหมด สรุปได้ว่าทุกอย่างเป็นมายา มิได้มีอยู่จริง แม้นิรวาณก็เป็นมายา ถ้าจะมีสิ่งใดที่สูงส่งไปกว่านิรวาณ สิ่งนั้นก็เป็นมายา ปรชญา–ปารมิตา จึงเป็นคัมภีร์แห่งความน่าพิศวง ชวนให้ศึกษาค้นคว้าต่อไปอย่างลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง ตัวอย่างแนวคิดที่น่าพิศวง เช่น ตอนที่ สุภูติสอนบรรดาเทพเจ้าทั้งหลาย :

> "O Sons of Gods, the beings are like an illusion (māyā), O sons of gods, the beings are like a dream. No Illusion and beings are not two different things, and do not form a duality; and dreams and beings are not two different things, and do not form a duality. Furthermore, O Sons of gods, all objects of thought are like an illusion, like a dream. He too, who has just entered the stream, is like an illusion, like a dream; the condition, too, of him who is completely enlightened, is like an illusion, like a dream.... O Sons of gods, even Nirvāna itself is like an illusion, like a dream, I say, how much more then every other object of thought.
>
> The sons of gods said "Noble Subhūti, you say that Nirvāna is like an illusion, like a dream?"
>
> The venerable Subhūti said: Yes, O Sons of gods, if there were another, more excellent object of thought than Nirvāna, I should still say that it is like an illusion, like a dream. No, O Sons of gods, illusion and Nirvāna are not diverse, they do not form a duality, and also dreams and Nirvāna are not diverse, they do not form a duality."[๔๔]

๔๔. *Ibid.*, p. 319.

๒. พุทธาวตํสก

เป็นคัมภีร์ของสำนักอวตํสก ซึ่งมีบทบาทสำคัญในจีนและญี่ปุ่น เข้าใจว่าเดิมก็คงมีฉบับภาษาสันสกฤตแต่ต้นฉบับสูญหายไป มีปรากฏในไตรปิฎกของจีนและธิเบต ฉบับภาษาจีนมีถึง ๗ สำนวน ยาวที่สุดมี ๑๐๐,๐๐๐ คาถา สั้นที่สุดมี ๓๖,๐๐๐ คาถา ฉบับสั้นที่สุดนี้สำรวจได้ว่า แปลเมื่อ ค.ศ. ๔๑๘ โดยพุทธภทฺรและสหาย อีกฉบับหนึ่งมี ๔๕,๐๐๐ คาถา แปลเป็นจีนเมื่อ ค.ศ. ๖๙๕–๖๙๙ โดย ศิกฺษานนฺท ฉบับที่เหลือเป็นภาษาสนสกฤต มี คณฺฑวฺยูห–มหายาน–สูตร ซึ่งเป็นสำนวน ๑ ใน ๗ ของจีน เท่านั้น

เนื้อความเป็นเรื่องว่าด้วยการเดินทางของ "สุธน" ไปทั่วอินเดีย ตามคำแนะนำของพระโพธิสัตว์ มัญชุศรี เพื่อแสวงหาสัจจธรรมและตรัสรู้ สุธน ได้พบชนทุกชั้นวรรณะ จนกระทั่งได้ไปพบพระโพธิสัตว์ สมนฺตภทฺร จึงได้บรรลุ

แนวคิดที่สำคัญคือ ยกย่องภาวะของโพธิสัตว์ว่าต้องทำอะไรบ้าง ส่วนใหญ่แต่งเป็นคาถาที่ไพเราะ

อีกประเด็นที่สำคัญ เพราะค่อนมาทางมหายานแบบปรัชญา คือ การเสนอแนวคิดให้ฟอกชำระจิตตนคร ซึ่งเป็นตอนที่แต่งเป็นร้อยแก้ว แต่ได้ความแจ่มชด มีปุคคลาธิษฐานน่าสนใจ

๓. ทศภูมิกสูตร

เป็นส่วนหนึ่งของคัมภีร์ชุดอวตํสก แต่มักจะพิจารณาเป็นเล่มโดด ๆ มีฉบับแปลเป็นภาษาจีน เมื่อ ค.ศ. ๒๙๗ โดย ธรฺมรกฺษ

เนื้อความสำคัญ เป็นเรื่องว่าด้วยการบำเพ็ญภูมิ ๑๐ ขั้น เพื่อให้ได้เป็นพระโพธิสัตว์ เป็นตอนที่ตรงกับในมหาวสฺตุ ตัวเอกในเรื่อง คือ พระโพธิสัตว์วชฺรครฺภ

แนวคิดสำคัญ จึงเน้นเรื่องพระโพธิสัตว์ แต่มิได้เป็นแง่ปลูกฝังศรัทธา หากเน้นที่ปรัชญาแห่งการบรรลุความเป็นโพธิสัตว์มากกว่า

๔. รตฺนกูฏ

ต้นฉบับเดิมเป็นภาษาสันสกฤตที่ค่อนข้างสับสนและภาษาปรากฤต แนวการแต่งไม่ปราณีตนัก เข้าใจว่าแต่งในสมัยโอรสของพระเจ้ากนิษฺก เนื้อความโดยส่วนรวมเป็นบทสนทนาถามตอบเกี่ยวกับเรื่องพระโพธิสัตว์และศูนยตา มีฉบับแปลเป็นภาษาจีนและธิเบต ตั้งแต่ราว ค.ศ. ๑๗๘–๑๘๔ รตฺนกูฏ รวบรวมพระสูตรไว้ถึง ๔๙ สูตร (ในจำนวนนี้ รวมเอา สุขาวตี–วฺยูห และ อกฺโษภฺย–วฺยูห เอาไว้ด้วย) พระสูตรที่สำคัญ เช่น

"ราษฎรปาล–สูตร" แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ๆ แรกคือ ธรรมของพระโพธิสัตว์ ส่วนหลังเป็นชาดก ๕๐ เรื่อง ลงท้ายด้วยการทำนายอนาคตการตกต่ำแห่งพุทธศาสนา บางตอนตรงกับเถรคาถา เช่น

> "My monks will be without shame and without virtue, haughty, and puffed up and wrathful... intoxicating themselves with alcoholic drinks. While they bear the banner of the Buddha, they will only be serving the householders... they themselves will have wives, sons and daughters like householders... "you are not to indulge in sensual pleasures, in order that you may not be born again as animals, ghosts or beings of hell," thus they will preach to the householders, but they themselves will be uncontrolled, and so on".[๔๕]

เฉพาะฉบับนี้ แปลเป็นภาษาจีน เมื่อ ค.ศ. ๕๘๕–๕๙๒
นอกจากนี้มีพระสูตรที่น่าสนใจอื่น ๆ อีก เช่น

"อุคร–ปริปฤจฺฉา" ว่าด้วยการดำรงชีวิตของพระธุดงค์
"อุทยน–วตฺสราช–ปริปฤจฺฉา"
"อุปาลี–ปริปฤจฺฉา"
"จนฺโทรตฺตรา–ทาริกา–ปริปฤจฺฉา" (มีบทสนทนาโดยผู้หญิงด้วย)
"ทาริกา–วิมลศฺรทฺธา–ปริปฤจฺฉา" (")
"สุมติ–ทาริกา–ปริปฤจฺฉา" (")

๕. สทฺธรฺม–ลงฺกาวตาร–สูตร

เป็นคัมภีร์มหายานของสำนักวิชฺญานวาทิน ซึ่งเน้นเรื่องความคิดและการฝึกสมาธิ เนื้อความสำคัญของคัมภีร์นี้ คือ เรื่องว่าด้วยศูนยตา และปรัชญาของสำนัก แนวการแต่งโดยส่วนรวมเป็นร้อยแก้ว มีคาถาแทรกบ้างแต่ไม่มากนัก มีฉบับแปลเป็นภาษาจีน ๓ สำนวน คือ สำนวนของคุณภทฺร ค.ศ. ๔๔๓ สำนวนของโพธิรุจิ ค.ศ. ๕๑๓ และสำนวนของศิกฺษานนฺท ค.ศ. ๗๐๐–๗๐๔ ต้นฉบับเดิมน่าจะแต่งราว ค.ศ. ๓๐๐

๖. สมาธิราชา หรือ จนฺทรปรฺทีป–สูตร

เป็นคัมภีร์ของสำนักวิชฺญานวาทินเช่นเดียวกัน เป็นบทสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับจันทรปรทีปว่าด้วยเรื่อง พระโพธิสัตว์จะบรรลุโพธิญาณได้อย่างไรจากการฝึกสมาธิ

---

๔๕. Winternitz, *Ibid.*, p. 331.

๗. สุวรฺณ–ปฺรภาษ

เป็นคัมภีร์ว่าด้วยเรื่องปรชญา จริยศาสตร์และตำนาน ซึ่งค่อนมาทางลัทธิตันตระ มีฉบับแปลเป็นภาษาจีน ๓ สำนวน คือ สำนวนของธรฺมเกฺษม ค.ศ. ๔๑๔–๔๓๓ สำนวนของปรมารฺถและศิษย์ ค.ศ. ๕๕๒–๕๕๗ และสำนวนของอีฉิง ค.ศ. ๗๐๓ (ปัจจุบันมีฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษแล้ว)

ในจำนวนคัมภีร์มหายานแนวปรัชญา กล่าวได้ว่าไม่มีเรื่องใดยิ่งใหญ่เท่า ปรชฺญา–ปารมิตาสฺ

๔. วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตของเจ้าสำนักและกวีสำคัญฝ่ายมหายาน

นอกเหนือจากวรรณคดีพุทธศาสนาทั้งหีนยานและมหายาน ชนิดที่เป็นงานรวบรวม และเรียบเรียง โดยกวีนิรนามแล้วก็ยังมีวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตอีกประเภทหนึ่งที่มีประวัติแน่ชัดว่าใครเป็นผู้แต่งและแต่งในช่วงเวลาใด ที่น่าสนใจมีดังต่อไปนี้

๑) ผลงานของนาคารฺชุน[๔๖]

นาคารฺชุน เป็นพราหมณ์อยู่ทางใต้ของอินเดีย เป็นผู้เชี่ยวชาญในพระเวททั้ง ๔ และศิลปศาสตร์แขนงต่าง ๆ รวมทั้งวิชาดาราศาสตร์ เวชศาสตร์ และไสยศาสตร์ กล่าวกันว่านาคารฺชุนสามารถล่องหนหายตัวได้ด้วย

นาคารฺชุน มีชีวิตอยู่ราว ค.ศ. ๒๕๐–๓๐๐ เมื่อสนใจพุทธศาสนาก็พยายามศึกษาพระไตรปิฎกทันที จนเข้าใจอย่างแตกฉานภายใน ๙๐ วัน จากนั้นก็ยังรู้สึกไม่เป็นที่จุใจ จึงศึกษาพระสูตรอื่น ๆ ต่อไปจนพอใจในมหายาน–สูตร ซึ่งพระธุดงค์สูงอายุในเทือกเขาหิมาลัยเป็นผู้ถ่ายทอดให้ นอกจากนี้ยังมีตำนานว่านาคารฺชุนได้พบอรรถกถาของมหายาน–สูตรโดยความช่วยเหลือของนาคราชาด้วย

ผลงานที่สำคัญที่สุดของนาคารฺชุน คือ เป็นผู้ก่อตั้งสำนักมาธฺยมิกวาทินของฝ่ายมหายาน สำนักนี้ครอบครองอิทธิพลในอินเดียตอนใต้ได้นานถึง ๓๐๐ ปี ส่วนผลงานเขียนที่แต่งขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์ในสำนักก็มีจำนวนไม่น้อย เช่น

---

๔๖. นาคารฺชุน ได้รับยกย่องว่า เป็นอรรถกถาจารย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของพุทธศาสนา

๑. "มาธยมิก-การิกา"[๔๗]

เป็นคัมภีร์อธิบายศูนยตาในมหายาน–สูตรอย่างเป็นระบบ แบ่งออกเป็น ๒๗ บท มีคาถาทั้งสิ้น ๔๐๐ คาถา (เรียกเป็นศัพท์ทางการประพันธ์ว่า ๔๐๐ การิกา) มีฉบับแปลเป็นภาษาจีนโดย กุมารชีว ด้วย

คุณค่าพิเศษของคัมภีร์นี้ อยู่ที่อรรถกถาชื่อ อกุโตภยา เพราะเป็นอรรถกถาที่นาคารชุนแต่งอธิบายงานของตนเอง นับว่าเป็นผู้บุกเบิกการแต่งอรรถกถาอธิบายงานของตนเอง จนเป็นที่เอาอย่างกันต่อ ๆ มาอย่างแพร่หลายในอินเดียสมัยหลัง น่าเสียดายที่ไม่มีฉบับภาษาสันกฤตเหลืออยู่ได้พบแต่ฉบับที่แปลเป็นภาษาธิเบตเท่านั้น

คัมภีร์นี้มีอรรถกถาฉบับอื่น ๆ ปรากฏอยู่ด้วย• เช่นอรรถกถาของ "พุทธปาลิต" และของ "ภาววิเวก" ซึ่งมีแต่ฉบับภาษาธิเบตหลงเหลืออยู่ และอรรถกถาของ "จนฺทรกีรติ" ชื่อ ปฺรสนฺนปทา มีต้นฉบับสันสกฤต

๒. "ยุกฺติษษฺฏิกา" มีฉบับแปลเป็นภาษาธิเบตและเยอรมันแล้ว

๓. "ศูนฺยตา–สปฺตติ" มีฉบับแปลเป็นภาษาธิเบต

๔. "ปฺรตีตฺย–สมุตฺปาทหฤทย" มีฉบับแปลเป็นภาษาธิเบตและฝรั่งเศส

๕. "มหายาน วิํศก" ใจความคล้ายปรัชญาปารมิตา กล่าวถึงความจริงสูงสุด คือ ไม่มีทั้งสังสาร นิรวาณ ทุกอย่างเป็นมายาและความฝัน มีฉบับแปลเป็นภาษาจีน ธิเบต และอังกฤษ

๖. "วิครฺห วฺยาวรฺตนี" เป็นบทสนทนาเชิงตรรกวิทยา

๗. "สุหฺฤลฺ–เลข" เป็นคัมภีร์แสดงวินัยของสำนักมาธฺยมิก เขียนในรูปจดหมายถึงเพื่อนชื่อสาตวาหน

นอกจากวรรณคดีที่แต่งขึ้นใหม่เพื่อใช้ประโยชน์ในสำนักมาธฺยมิกวาทินโดยตรงแล้ว นาคารฺชุนก็ได้แต่งอรรถกถาขยายคัมภีร์พุทธศาสนาเรื่องสำคัญ ๆ เช่น

๑. ปฺรชฺญา–ปารฺมิตา–สูตร–ศาสฺตฺร

๒. ทศ–ภูมิ–วิภาษา–ศาสฺตฺร

สองฉบับนี้แปลเป็นภาษาจีนโดย กุมารชีว

๓. เอก–โศลก–ศาสฺตฺร

เหลืออยู่เฉพาะฉบับภาษาจีน

---

๔๗. มาธฺยมิก คือทางสายกลาง ทางสายกลางของศูนยตา คือ ความว่าง, ไม่มีถูก–ผิด, ดี, ชั่ว; อยู่ระหว่างความถูก–ผิด, ดี–ชั่ว คือความจริง.

อรรถกถาเหล่านี้ล้วนแต่เน้นศูนยตาทั้งสิ้น[๔๕] ข้อความที่เฉียบคม เช่น

"True existence is non existence."[๔๘]

มีวรรณคดีที่อยู่ในข่ายสงสัยว่าจะเป็นผลงานของนาคารชุน อีกสามฉบับ แต่ยืนยันไม่ได้แน่ชัด คือ

๑. ศตสาหสริกา–ปรฺชฺญา–ปารมิตา

๒. ธรฺม–สํครฺห

๓. ปรฺชฺญา–ทณฺฑ

๒) ผลงานของอารฺยเทว

อารฺยเทว มีชีวิตอยู่ในช่วงต่อระหว่างคริสตศตวรรษที่ ๒–๓ เป็นศิษย์ที่ใกล้ชิดที่สุดของนาคารชุน เดินทางมาจากสิงหลเพื่อที่จะสนทนาธรรมกับนาคารชุน มีตำนานเล่าว่าเมื่อขอเข้าพบ อารฺยเทวอ่อนน้อมถ่อมตนมาก นาคารชุนในขั้นแรกยังไม่ให้พบตัว แต่ลองภูมิด้วยการให้ศิษย์ส่งขันใส่น้ำใสสะอาดให้เต็มขัน อารฺยเทวตอบการลองนี้ด้วยการโยนเข็มเล็กแหลมคมลงไปในขัน นาคารชุนก็เลยรับรู้ว่ามีศิษย์ใหม่ที่ฉลาดหลักแหลมอย่างยิ่ง เมื่อรับไว้เป็นศิษย์แล้ว ต่อมาก็มอบหมายให้เป็นทายาทสืบทอดอุดมคติของสำนักมาธฺยมิกวาทินต่อไป

เกร็ดชีวิตของอารฺยเทวน่าสนใจกว่ากวีบางคน เพราะในบั้นปลายของชีวิต อารฺยเทวถูกฆาตกรรมโดยศิษย์ของตนเอง ถึงกระนั้นอารฺยเทวก็ยังคงสั่งสอนปรัชญามหายานตามแนวของมาธฺยมิกจนถึงลมหายใจช่วงสุดท้ายว่า

"everything is unreal", if you recognise the true nature of all things, then there is neither murdered nor murderer."[๔๙]

ผลงานเขียนของอารฺยเทว ที่สำคัญที่สุดคือ "จตุ:–ศตก" จัดเป็นคัมภีร์พื้นฐานสำคัญที่สุดเล่มหนึ่งของสำนักมาธฺยมิก[๔๖] ข้อความที่เป็นจุดเด่นแสดงให้เห็นการตีความคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างชัดแจ้งคือตอนอธิบายว่า การกล่าวถึงสวรรค์นรกเป็นการสมมติที่จำเป็นสำหรับคนธรรมดา เพื่อที่ทำความเข้าใจธรรมได้ในระดับธรรมดา เพราะไม่อาจไปให้สูงถึงขั้นปรัชญาได้ ดังนั้นสวรรค์นรกจึงมิได้มีอยู่จริง :

"Love for the religion is prescribed by the Tathāgatas for such as long for heaven; on the other hand, the highest truth is prescribed for such as seek deliverance.
He who desires to acquire religious merit, cannot always talk of unreality (sūnyatā).
Does not a medicine, wrongly used, become a poison?

---

๔๘. Winternitz, *op. cit.*, p. 347.
๔๙. *Ibid*, p. 349.

Just as one can make a thing clear to a barbarian (mleccha), only if one uses his language, even so one can not explain anything to the common people unless one uses the common language."[๕๐]

มีงานที่อยู่ในข่ายสงสัยว่าเป็นของอารฺยเทว ๓ ฉบับ คือ

๑. จิตฺรวิศุทฺธิ–ปฺรกรณ

เป็นร้อยกรองต่อต้านความเชื่อแบบพราหมณ์ เช่น อาบน้ำในแม่น้ำคงคา จะได้ขึ้นสวรรค์ ก็ว่าค้านว่า ถ้าเช่นนั้นชาวประมงทุกคนก็คงจะได้ขึ้นสวรรค์กันหมดทุกคน

๒. หสฺตวาล–ปฺรกรณ

เป็นร้อยกรองสั้น ๆ กล่าวถึงทุกสิ่งทุกอย่างว่าเป็นมายา

๓. อรรถกถาลงฺกาวตาร

ว่าด้วยเรื่องนิรวาณ โพธิรุจิแปลเป็นภาษาจีนเมื่อ ค.ศ. ๕๐๘–๕๓๕

๓) ผลงานของไมเตฺรยนาถ

ไมเตฺรยนาถ เป็นผู้ก่อตั้งสำนักโยคาจาร หรือที่มีชื่ออีกชื่อหนึ่งซึ่งรู้จักกันแพร่หลายว่าสำนักวิชฺญานวาทิน ปรัชญาประจำสำนักนี้คือแนวคิดที่เน้นการกำหนดรู้ หรือ "โพธิ" มีความเชื่อว่า

"Nothing exists outside consciousness;
Bodhi is the one and only truth."[๕๑]

ผลงานที่สำคัญมี ๓ เรื่อง คือ

๑. อภิสมฺยาลงฺการ–การิกา (หรือ ปฺรชฺญา–ปารมิโตปเทศ–ศาสฺตฺร)

เป็นการเสนอปรัชญาตามแนวสำนักนี้ โดยแต่งเป็นร้อยกรองที่ไพเราะ มีคุณค่าทางวรรณศิลป์เป็นอย่างยิ่ง

๒. มหายาน–สูตราลงฺการ

เป็นการเสนอปรัชญาประจำสำนักเป็นร้อยกรองเช่นเดียวกัน คุณค่าไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน

๓. โยคาจาร–ภูมิ–ศาสฺตฺร (หรือ สปฺตทศ–ภูมิ–ศาสฺตฺร)

แต่งเป็นร้อยแก้ว แสดงขั้นตอนของการบรรลุพุทธภูมิ

๔) ผลงานของอารฺยาสงฺค (หรือ วสุพนฺธุ อสงฺค)

เดิมอสงฺคอยู่สำนักสรฺวาสฺติวาทิน อันเป็นสำนักฝ่ายหีนยาน ต่อมาได้หันมาศรัทธาพุทธศาสนามหายานอย่างล้ำลึก โดยได้มีโอกาสเป็นศิษย์ผู้ใกล้ชิดของไมเตฺรยนาถ เจ้าสำนักโยคาจาร

---

๕๐. *Ibid*, p. 350–351.

๕๑. *Ibid*, p. 352.

งานของอสงฺค จึงมีทั้งที่เป็นหีนยานและมหายาน ซึ่งล้วนแล้วแต่มีอิทธิพลระดับสูงต่อวงการพุทธศาสนาในสมัยนั้นทั้งสิ้น ที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

๑. อภิธรฺมโกศ

เป็นงานที่เขียนขึ้นบนพื้นฐานความเชื่อแบบหีนยาน มีข้อความหลายตอนโจมตีฝ่ายมหายาน แต่งเป็นบทร้อยกรอง มีทั้งสิ้น ๖๐๐ การิกา งานชิ้นนี้ไม่มีปรากฏเป็นภาษาสันสกฤต แต่พบว่ามีฉบับแปลเป็นภาษาจีนและธิเบต

งานชิ้นนี้มีผู้แต่งอรรถกถาด้วย ชื่อ อภิธรฺมโกศ–วฺยาขยา โดยภิกษุชื่อ ยโศมิตฺร

๒. วิมฺศติกา พร้อมทั้งอรรถกถาของตนเอง

๓. ตริมฺศิกา

๔. อปริมิตายุสฺ–สูโตฺรปเทศ

เป็นงานที่เขียนเมื่ออายุมากแล้ว แสดงให้เห็นความเลื่อมใสในอมิตาภพุทธอย่างล้ำลึก และได้ตั้งความปรารถนาที่จะไปสู่แดนสุขาวดีอย่างจริงจัง

เฉพาะงานที่เป็นอรรถกถาของคัมภีร์ดั้งเดิม มีที่สำคัญดังนี้

๑. อรรถกถา ของ สทฺธรฺมปุณฺฑรีกสูตร

๒. อรรถกถา ของ มหา–ปรินิรฺวาณ–สูตร

๓. อรรถกถา ของ วชฺรจฺเฉทิกา–ปฺรชฺญา–ปารมิตา

๔. อรรถกถา ของ ปฺรตีตฺย–สมุตฺปาท–สูตร

๕. อรรถกถา ของ มธฺยานฺต–วิภาค

นอกจากนี้ ทางฝ่ายธิเบตอ้างว่า ผลงานต่อไปนี้ก็เป็นของอสงฺคด้วย

๑. ปญฺจสฺกนฺธ–ปฺรกรณ

๒. วฺยาขยายุกฺติ

๓. กรฺม–สิทฺธิ–ปฺรกรณ

๔. อรรถกถา ของ มหายาน–สูตราลงฺการ

๕) ผลงานของ ฉนฺทกีรติ

ผลงานโดยส่วนรวมของ ฉนฺทกีรติ จัดว่ามีคุณค่ามากเป็นพิเศษเมื่อเทียบกับงานของกวีรุ่นเดียวกัน คือในช่วงคริสตศตวรรษที่ ๖–๗ ใช้ภาษาได้ดี มีแนวการเขียนที่เป็นเอกลักษณ์ มีการแสดงตัวอย่าง ยกนิทานประกอบ และใช้โวหารเปรียบเทียบแพรวพราว ที่สำคัญได้แก่

๑. มธฺยมกาวตาร

๒. อรรถกถา ชื่อ ปฺรสนฺนปทา อธิบาย มูล–มธฺยมก–การิกา

๓. อรรถกถา ของจตุ :– ศติกา

๖) ผลงานของ จนฺทรโคมิน

จนฺทรโคมิน เป็นทั้งนักไวยากรณ์ นักปรัชญา และกวี เข้าใจว่าได้แต่งวรรณคดีไว้จำนวนมากที่หลงเหลือมาจนถึงปัจจุบัน ได้แก่

๑. ศิษฺยเลข–ธรฺม–กาวฺย มีคุณค่าทั้งทางปรัชญาและวรรณศิลป์

๒. โลกานนฺท เป็นบทละคร เหลือแต่เฉพาะฉบับภาษาธิเบต

๗) ผลงานของ ศานฺติเทว[๕๒]

ศานฺติเทว อยู่ในวรรณะกษัตริย์ มีตำแหน่งเป็นรัชทายาทด้วย แต่ได้สละราชย์ แล้วทรงผนวช ผลงานที่น่าสนใจ เช่น

๑. ศิกฺษา–สมุจฺจย

แสดงแนวคิดโพธิสัตว์แบบมหายาน เน้นการใช้มนตรา–ธารณี โดยเก็บรวบรวมเอา ธารณีมาจากพระไตรปิฎกมากมาย บางตอนแสดงปรัชญามหายานที่ให้ความรู้สึกซาบซึ้งเป็นอย่างยิ่ง :

> "I take the sufferings of all beings upon myself, I am firmly resoved to do this, I bear them, I do not turn back, I do not fly, I do not shudder, I do not quake, I do not fear, I do not shrink back and do not despair. And why? It is necessary that I take the burden of all being upon myself. It is my choice. For I have vowed to deliver all beings... I must liberate all beings from the jungle of birth, from the jungle of old age, from the jungle of disease... from the dense jungle of heresy, from the jungle of the loss of good deeds, from the jungle which has grown up through ignorance... I am not concerned with my own liberation only. For with the boat of resolve of omniscience, I must rescue all beings from the flood of Saṃsāra... I am resolved to spend endless myriads of ages in every single place of torture... And why? Because it is better that I alone suffer, than that all these beings should sink into the places of torture. I give myself as ransom," etc.[๕๓]

๒. สูตฺร–สมุจฺจย

ไม่มีประเด็นน่าสนใจเท่าใดนัก

---

๕๒. กล่าวกันว่า ศานฺติเทว เป็นอรรถกถาจารย์ ที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์เด่นชัดมาก.

๕๓. Winternitz, *op cit.*, p. 368.

๓. โพธิ–จรฺยาวตาร[๕๔]

จัดเป็นงานที่ยิ่งใหญ่ของศานฺติเทว อธิบายความเป็นโพธิสัตว์อย่างละเอียดละลอ ทุกแง่ทุกมุม โดยไม่สนใจใยดีต่อแนวคิดดั้งเดิม มีความคิดริเริ่มมากกว่า ศิกฺษา–สมุจฺจย เน้นความรักและความเสียสละอย่างสูงส่ง เข้าใจว่าเป็นที่นิยมกันมากในช่วงคริสตศตวรรษที่ ๖–๗–๘ วรรณคดีเรื่องนี้มีอรรถกถาไม่น้อยกว่า ๑๑ ฉบับ แต่เท่าที่เหลืออยู่ เป็นฉบับภาษาธิเบตทั้งสิ้น ร้อยกรองที่ตัดตอนมานี้แสดงปรัชญามหายานที่เสียสละอย่างสูงส่ง และฉายแววกวีของศานฺติเทวอย่างแจ่มชัด

"By the merit which I have ever acquired,
By good deeds, may I bring to all beings
Relief from all their sufferings!
I desire to serve as medicine, doctor and nurse
To all the sick as long as their sickness lasts".

"I desire to be a protector to those who need protection,
A guide to those who wander in the desert,
And a ship, a landing–stage and a bridge
To those who seek the shore.
A lamp to those who need a lamp,
A couch to those who need a couch,
A slave to all beings who need a slave.

"I must destroy others' sufferings, for it hurts like
one's own pain;
I must do good to others,
as they are beings like myself".[๕๕]

๔) ผลงานของ ศานฺตรกฺษิต

ศานฺตรกฺษิต เป็นนักปรัชญามหายานสำนักมาธฺยมิกวาทิน รุ่นหลัง คือมีชีวิตอยู่ในช่วงศตวรรษที่ ๘ แห่งคริสตกาล งานที่สำคัญ เช่น

๑. ตตฺตฺว–สมฺครฺห

เป็นงานเขียนแสดงปรัชญามหายานเรื่องใหญ่ ภายในมีเนื้อความโจมตีวรรณคดีเก่า ๆ ทั้งที่เป็นวรรณคดีพุทธศาสนาและนอกพุทธศาสนาอยู่หลายตอน

๒. มธฺยมกาลงฺการ–การิกา และอรรถกถา

มีปรากฏอยู่ในปัจจุบัน เฉพาะฉบับภาษาธิเบต

---

๕๔. มีฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษแล้ว
๕๕. Winternitz, *op cit.*, p. 371–372.

๙) ผลงานของ อทวยวชร

เป็นกวีพุทธศาสนาช่วงหลังสุด คือ ราวคริสตศตวรรษที่ ๑๑ ผลงานเป็นร้อยกรองสอนศาสนาสั้น ๆ หลาย ๆ บท แสดงแนวคิดมหายานและเริ่มมีแนวคิดแบบวัชรยานเข้ามาผสมผสาน

๑๐) ผลงานของกวีประจำสำนักต่าง ๆ

นอกเหนือจากที่กล่าวโดยละเอียดแล้ว ก็มีกวีที่มีผลงานปลีกย่อยอีกเป็นจำนวนไม่น้อย เช่น

๑. ทิคนาค, สถิรมติ, ธรฺมปาล, ธรฺมกีรติ เป็นกวีที่แต่งอรรถกถาบางเรื่อง เช่น นฺยายปฺรเวศ นฺยายพินฺทุ จัดเป็นผลงานที่มีแนวคิดคล้ายคลึงกับสำนักพุทธศาสนาย่อย ๆ บางสำนัก เช่น สำนักปฺราสงฺคิก (ผู้ก่อตั้งคือ "พุทฺธปาลิต" ซึ่งแยกตัวออกจากสำนักมาธฺยมิกของนาคารฺชุน) และสำนักภาววิเวก (ผู้ก่อตั้ง คือ ภาววิเวก) ผลงานเหล่านี้เกิดขึ้นในช่วงคริสตศตวรรษที่ ๖–๗

๒. อศฺวโฆษ (คนละคนกับที่แต่งพุทธจริต) เป็นกวีในช่วงคริสตศตวรรษที่ ๕ แต่ง มหายาน–ศฺรทฺโธปาท จัดเป็นงานสังเคราะห์ระหว่างสำนักมาธฺยมิกวาทินกับสำนักวิชฺญานวาทิน เท่าที่ปรากฏในปัจจุบัน เหลือแต่เพียงฉบับแปลเป็นภาษาจีน ๒ สำนวน คือ สำนวนของ ปรมารถ แปลเมื่อ ค.ศ. ๕๓๓ และสำนวนของ ศิกฺษานนฺท แปลเมื่อ ค.ศ. ๗๐๐[๕๖]

วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตทั้งของฝ่ายหีนยานและมหายาน เท่าที่ได้ประมวลเฉพาะที่สำคัญมาแสดงไว้ในที่นี้ ไม่น้อยกว่า ๗๐ เรื่อง ย่อมเป็นประจักษ์พยานว่า ขอบเขตของการศึกษาวรรณคดีพุทธศาสนายังคงมีปริมณฑลกว้างขวาง เนื้อหาที่แสดงปรัชญาพุทธศาสนายังคงมีขั้นตอนที่อาจศึกษาได้อย่างไม่รู้จักจบสิ้น หากวงการศึกษาวรรณคดีพุทธศาสนาในเมืองไทย ยังคงจำกัดวงแคบอยู่เพียง *ไตรภูมิพระร่วง มหาชาติคำหลวง พระมาลัยคำหลวง ปฐมสมโพธิกถา ฯลฯ* เช่นที่สอนกันอยู่ในสถาบันอุดมศึกษาทั่วไป น่าที่ผู้สอนจะทำความเข้าใจกับผู้เรียนว่า ที่สอนกันอยู่นั้นเป็นเพียง "เข็มในมหาสมุทร" นอกจากนั้น "เข็ม" บางเล่มก็อาจเป็น "เข็มพิษ" ต่อพุทธศาสนาโดยตรงด้วยซ้ำไป ที่ไม่ควรลืมก็คือ "ธรรมะ" บางข้อที่เชิดชูยกย่องในวรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทยนั้น อาจเป็นหัวข้อที่พระพุทธเจ้าเห็นว่าเหมาะที่จะใช้สอนระหว่าง พ.ศ. ๑–พ.ศ. ๑๐๐๐ คงไม่จำเป็นต้องสรุปลงท้ายกระมังว่า ปัจจุบันเป็นปีพุทธศักราชเท่าไร

ชลธิรา กลัดอยู่

แผนกวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

---

๕๖. ในการเรียบเรียงบทสำรวจนี้ ผู้เขียนได้รับความเอื้อเฟื้อค้นหนังสือประกอบการค้นคว้าและได้รับคำแนะนำอย่างดียิ่งจาก ผศ. ดร. ศักดิ์ศรี แย้มนัดดา ขอขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้.

บรรณานุกรม

"ดอกบัวขาว" และ พิภพ ตังคณะสิงห์. *หีนยาน–มหายาน.* พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๗.

Conze, Edward. *Buddhist Texts Through the Ages.* New York, 1964.

Cowell. E.B. *Buddhist Mahāyāna Texts.* New York, © 1969.

David, Rys. *Buddhist India.* Delhi, 1971.

David, Rys. *Buddhist Suttas.* New York, © 1969.

Dayal, Har. *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature.* London, © 1931.

Farguhar, J.N. *An Outline of the Religious Literature of India.* Delhi, © 1920.

Kern, H. (trans.). *Saddharma–Pundarīka* (The Lotus of the True Law). New York, © 1963.

Kimura, Ryukan. *A Historical Study of the Terms Hīnayāna and Mahāyāna and the Origin of Mahāyāna Buddhism,* Calcutta, © 1927.

Suzuki, D. Teitaro. *The Lankāvatāra Sutra, A Mahāyāna Text.* London, © 1932.

Winternitz, Maurice. *History of Indian Literature.* Calcutta, © 1933.

อักษรศาสตร์พิจารณ์

ประสิทธิ รุ่งเรืองรัตนกุล บรรณาธิการ

วารสารเชิงวิชาการและสังคมของชุมนุมวิชาการอักษรศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ออกวางตลาดทุกเดือน